

I. ULUSLARARASI GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
TRABZON'DA DİNİ HAYAT SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER KİTABI

II. CİLT

TRABZON BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

Yayın No: 112

**I. ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TRABZON'DA
DİNİ HAYAT SEMPOZYUMU**

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Şenol SAYLAN

Yrd. Doç. Dr. Betül SAYLAN

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Ayşegül TOPALOĞLU

Arş. Gör. Halil TEMİZTÜRK

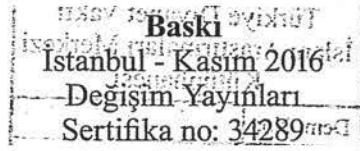
Arş. Gör. Mahmut DİLBAZ

Arş. Gör. Semra ÇİNEMRE

Arş. Gör. Zöhre ÇAKIL

Tasarım

İbrahim Cihan

Yayın Kodu- ISBN

978-605-4925-93-3

TRABZON'DA YOK OLAN TARİHİ MÜSLÜMAN MEZARLIKLARI VE BUNLARIN TRABZON ŞEHİR KÜLTÜRÜNE ETKİLERİ

Mehmet Akif BAL *

Giriş: Mezar Kitabelerinin Önemi

Kitabe, Arapça'da “ketebe” çekimli fiilinden türeyen ve “yazmak” anlamına gelen bir mastardır. Yunancadaki “epigraphe” ve Fransızcadaki “inscription” kelimesinin karşılığıdır¹. Mezar kitabesi ise, üzerine ilgili yazıların yazıldığı mezar taşıdır. Mezar kitabelerinde geçen istek, arzu ve yönlendirme ifadelerinin önemi yanında mezar taşlarının şekli dahi bize çeşitli sanatlar ve bilimler açısından çok ciddi bilgiler verir. Bu açıdan mezar kitabeleri; sanat tarihi, halk edebiyatı, divan edebiyatı ve edebi sanatlar, el zanaatları, psikoloji, sosyoloji gibi pek çok bilim dallarının konuları arasında yer alan özelliklere vurgu yaparlar. Mezar, Arapça ziyâret kökünden gelen “ziyaret mekânı” anlamındaki mezâr kelimesinden Türkçe ekle türetilmiş bir yer adıdır. Arapça'da “ölünün gömüldüğü yer” mânâsındadır. Mezarlığın eş anlamlısı olarak Arapça'da makber/makbere (kabirlerin bulunduğu yer), cebbân/cebbâne (sahra), Farsça'da mezârât, kabristân, gûristân kullanılır. Türk kültür tarihi açısından büyük önem taşıyan ve Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde büyük mezarlıklar oluşturacak derecede çok sayıda bulunan kurganların (mezar üzerine toprak yığılarak yapılan küçük tepe, tümülüs) üstüne taş dikmek bir gelenektir. Bu mezar taşlarının bir kısmında kitâbeler de bulunuyordu. Orhun kitâbelerinin aslında Tonyukuk, Kültigin ve Bilge Kağan'a ait anıt mezarların taşları olduğu sanılmaktadır. Çin kaynaklarında, Türklerin kabir üzerine bir bina (bark) yaptıkları, duvarlarına ölünün şahsını ve hayatta iken katıldığı savaşları gösteren sahneler resmettikleri ve onun kimliğini bildiren yazılı işaretler diktikleri belirtilmektedir.

Mezarın baş ve ayak ucuna “şâhide” veya “mezar taşı” (halk arasında “hece taşı”) denilen taşların dikilmesi İslâm'ın ilk dönemlerinden beri devam eden bir gelenektir. Hz. Peygamber'in, tanınması için Osman b. Maz'ûn'un kabrinin başına taş diktığı, onun vefatından sonra bazı sahâbî ve tâbiîn mezarlarının üzerine kubbe adı verilen çadır kurulduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Hz. Hasan'ın oğlu Hasan'ın kabrinin üstüne yapılmış ve bir yıl kadar kalmıştır. İmam Şâfi'nin verdiği, Mekke valilerinin kabir üzerine inşa edilen yapıları yıktırdıkları yolundaki bilgiden, İslâm'da kabir ve türbe yapımının yine erken tarihlerde başladığı anlaşılmaktadır. İslâm'da mezar kültürünün gelişmesi, doğduğu muhitten çok yayıldığı topraklarda ve özellikle İran, Mısır ve Anadolu gibi bölgelerde karşılaştığı gelenekle irtibatlıdır². Mezarlık kavramının Türk ve İslam tarihlerindeki gelişimi böyleyken, bu kavramın Osmanlı Devleti zamanında daha zengin bir özellik kazandığı da bilinmelidir.

* Araştırmacı-Yazar, meakbal3461@gmail.com

1 Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, c. 1, (Trabzon 2000), s. 25.

2 Nebi Bozkurt, “Mezarlık”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 519, 520.

İslam Peygamberinin pek çok sözünde olduğu gibi mezarlıklar, insana ölümü ve ahireti hatırlatır ve ahiret için ibret almaya vurgu yapar. Mezarlıklar ve ölümler, insanı zühd ve takvaya yöneltir. Aşırı dünya hırsını ve haram işlemeyi engeller. Mezar kitabelerinde; ölümler, dirilerden yardım ve dua ister. Mezar kitabelerinde, ölümlerin, sevdikleri insanlara yönelik ayrılma acıları yer alır. Hayata serzeniş görülür. Yaşayanlardan helallik istenir. Mezar kitabelerinde çeşitli insani yönlendirmeler de söz konusudur. Yaşayanlara yönelik nasihat ve ibretlik ifadeler görülür. Dini hayata yönelme gerekliliği vurgulanır. Faydalı işlere yönelme gerekliliğine rastlanır. Sosyal ilişkilerde titizliğe yöneltme ifadeleri görülür. Yaşayanların, ölümleri hayırla anması istenir³. Neticede ölümlülerin durumu; yaşayanların bu durumdan her daim ders almalarını ve sadece dünyaya değil, öte aleme de hazırlıklı olmalarını teşvik eden özelliklerden biridir.

Bir yandan da mezar kitabeleri ve mezarlıklar, bizi geçmişle yüzleştiren ve bir sonuca hazırlayan mekânlardır. Nereden geliyoruz ve nereye gidiyoruz sorularının cevabını barındırırlar. Bu sebeple; mezar taşlarını, yok oluşu kalıcı bir taşla veya anıtla aşmaya çalışmak şeklinde değerlendirmek mümkündür. Asırlardan beri sürekliliğini koruyan mezar taşı geleneği ve mezar taşlarına yazılan ifadelerden, insanların hayata ve ölüme atfetmiş oldukları manayı anlamak ve hayat ve ölümle ilgili tutumlar hakkında ipucu bilgilere ulaşmak mümkündür. Türk-İslam kültüründe ise, gerek mezarlıkların yapılandırma biçimi gerekse mezar taşı geleneği, hem sanatsal hem de mezar taşlarına yazılan kitabeler açısından kendine özgü bir yapı sergilemektedir. Özellikle son iki asırda bu kültürde şekillenen mezar taşı yazılarının ana temasını, İslam dininin ölüm anlayışının şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Nitekim, bu dönemde yapılan mezar taşlarına yazılan nesir ve nazım ifadelerin arka planında büyük ölçüde Kur'an ayetleri ve hadisler bulunmaktadır. Türk-İslam kültüründe mezar taşlarına akseden yönüyle ölümün tabii bir fenomen olarak algılandığı söylenebilir. Hatta Türk mezarı ve mezarlığının, tabiiiliği içinde ölümü belki olduğundan çok daha munis gösterdiğini, ayrıca bu kültürde yapılan mezar taşlarına aktarılan yazıların, dini ve sosyal motivasyon olarak fonksiyon icra ettiklerini söylemek mümkündür. Türk-İslam kültüründe mezarlıkların süslenmesi ise, ölümün değil, mezarlıkların soğuk yüzünü daha ılımlı bir şekle büründürerek, eninde sonunda buraya gidecek olan insanların ölüm korkularını hafifletme amacına matuf olduğu söylenebilir. Nitekim mezar taşlarına yapılan bu süsler, ölüm tasvirini güzelleştirmiş ve birçok insana korku hissi uyandırmadan kendilerini seyrettirebilmiştir⁴.

1) Tarihi Belge Olma Açısından Mezar Kitabeleri

Osmanlı şehirlerindeki mezarlık ve hazire taşları, Osmanlı sanatının belli başlı bütün üsluplarını yansıtan bir sanat tarihi laboratuvarı veya müzesi durumundadır. Yapıldıkları tarihsel dönemin inanç, gelenek, sanat zevki ve iktisadi koşullarının ortak bir ürünü olan bu eserler, şehir tarihine birinci derecede kaynaklık eden belgelerdir. Osmanlı toplumunda insanlara ait kayıt tutma geleneği, 19. yüzyıla kadar tam anlamıyla yerleşmediği için, mezar taşları da bu konudaki boşluğu dolduran, ayrıca ait oldukları dönem toplumsal kimliğini günümüze taşıyan kültür öğeleri durumunda olmuşlardır⁵. Mezar taşları, biyografilerin yazılmasında, kütüphane ve arşiv malzemesinin boşluklarını doldurabilecek kaynaklardır. Nitekim, *Sicill-i Osmani* müellifi Mehmed Süreyya Bey, eserini hazırlarken İstanbul'daki hazireleri dolaşarak, mezar kitabelerinden topladığı notları geniş ölçüde kullanmıştır. Mezar taşı kitabeleri sadece biyografi yazımında değil, yerleşme yerlerinin tarihlendirilmesinde de büyük iş görür⁶.

3 Faruk Karaca, "Mezar Taşlarına Yansıyan Şeklinde Türk Kültüründe Hayat ve Ölümle İlgili Bazı Değerlendirmeler", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 14, Sayı: 3-4, s. 501-512.

4 Karaca, a.g.m., s. 511.

5 *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, Hazırlayanlar: Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli, (İstanbul, 2010), s. 123.

6 Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, İkinci Bsk., (İstanbul, 1997), s. 26, 27.

Mezar kitabeleri, bir taraftan da edebi içerik taşırlar. İnsanoğlu, kaçınılmaz bir gerçek olarak herkesin karşısına çıkan ölüm olayı karşısında duygularını, düşüncelerini, his ve heyecanlarını zamanla edebî ürünlerde dile getirmiştir. Halk şiirindeki ağıt ve divan şiirindeki mersiyelerin teması tamamen ölüm ile ilgilidir. Yine divan şiirinde sıkça işlenen temalardan biri ölümdür. Sanat endişesi taşıyan edebi ürünlerin dışında bir de gerek halkın gerekse dönemin şairlerinin, ölüm olayı karşısında, tamamen içinden gelen duygularını ifade etmiş oldukları mezar taşlarına yazılmış olan şiirler bulunmaktadır. Türk kültür tarihi açısından çok önemli bir yere sahip olan mezar taşı kitabeleri incelendiğinde, burada yer alan şiirlerin alelade birer metin olmadığı, sanat değeri yüksek metinler oldukları görülmüştür. Mezar taşlarındaki edebi yazılarda yoğun olarak; Teşbih, istiare, hüsn-i talil, leff ü neşr, telmih, tenasüb, cinas, iktibas gibi edebi sanatların yer aldığı görülür. Bu sebeple mezar kitabeleri, büyük bir edebiyat kaynağıdır⁷. “Biz Ölülerimizle Yaşarız” sözünün sahibi ünlü edebiyatçımız Yahya Kemal, Türk mezarlıklarının sanat ve edebiyat açılarından taşıdığı önemi iyi işlemiştir. “Galatasaray Lisesi’nden bir öğrenci, Yahya Kemal’e tesadüf ettiği bir yerde; ‘Hocam, Fransızlar ve Fransızlaşmış akranlarım Fransız sanatının ihtişamından bahsederek bizim bir sanatımız olmadığını iddia ediyorlar. Onlara ne demek gerektiğini bilemiyorum. Bu duruma çok üzülüyorum’ gibi bir maruzatta bulunur. Yahya Kemal, çocuğa şöyle cevap verir: ‘Onlara de ki; İstanbul’un herhangi bir mezarlığından bir mezar taşını söküp alsınlar, götürüp Paris’in ortasına diksınler, işte Türk sanatı budur desinler.’”

Edebiyatçılarımızdan Beşir Ayvazoğlu da, hem Yahya Kemal’in bu konudaki yaklaşımına ve hem de mezar kitabelerinin taşıdığı öneme dair şunları yazmıştır: “Yahya Kemal, ne zaman memleketin nüfusundan söz edilse ölüleri de hesaba katmak gerektiğini söylemiş. Hakkıdır. Coğrafya, üzerinde yaşayanlarla karıla karıla vatanlaşır. Mezarlar ve mezarlıklar, aslında bu sancılı vatanlaşma macerasının somut şahitleridir. Her mezar, bu toprağa basılmış bir mühür ve tarihe düşülmüş bir not olarak görülmelidir. “Şahide”ler, sadece mezarda yatanın kimliğine değil, bir medeniyete, bir var oluşa da şahitlik eder. Bu bakımdan mezarlıkları yok etmek, nüfus kayıtlarını silmek gibi, müstevlilere yaraşır bir barbarlıktır, soykırımdır. Yok olan mezarlar ve mezarlıklarla birlikte, bu coğrafyada yaşayanlar ve yaşananlar hakkında en sahih bilgilerin de uçup gittiğini yeni nesillere anlatmak zorundayız. Bir kültürün tarihini mezarlıklardan yola çıkarak yazmak mümkündür. Ömrünü Osmanlı mezarlıklarını araştırmaya vakfetmiş bir kültür adamı olan Fâzıl İsmail Ayanoglu, “Ortada mevcut yüksek san’at âbidelerimiz -faraza- olmasaydı bile, mezarlıklarımızda bulunan nihayetsiz eserler, bu milleti medeniyet göklerine çıkarmağa kâfi gelirdi” diyor. Özellikle Osmanlı mezarlıkları, bugüne taşıdıkları zengin bilgiler bir yana, benzersiz sanat eserlerinin sergilendiği galeriler gibidir. Mezar taşlarını ayak izleri gibi takip etmek suretiyle bir kültürün yaygınlığı hakkında açık fikir edinmek mümkündür. Bir mezarın mimarisi ve tezyinatı, hangi dönemde yapıldıysa, o dönem hakkında tartışılmaz bir belge niteliğindedir. Ayrıca süslemelerin ikonografik anlamları çözülerek din ve mezhepler tarihinin karanlık noktaları aydınlatılabilir. Mezar taşı kitabelerini, bir ülkenin siyasi, iktisadi ve kültürel tarihi, hatta savaşlar, istilalar, depremler, yangınlar vb. hakkında bilgi kaynakları olarak kullanmak mümkündür. Bu kitabelerdeki dil bile, yapıldıkları devrin tercihleri hakkında ipuçları taşır. Mesela 14. yüzyıldan itibaren Türkçe yazılmaya başlanan mezar taşı kitabeleri, Osmanlı kimliğinin mahiyeti hakkında fikir vermektedir. Öte yandan, mezar taşı kitâbelerinden yola çıkarak kaligrafideki; motif yapısını ve üslupları inceleyerek tezyinattaki değişimleri, tercihleri ve modaları kronolojik olarak takip etmek mümkündür. O halde her mezar taşı, hat sanatı ve tezyinat tarihi açısından da büyük önem taşımaktadır. Bazı kitâbeler, büyük hattatların imzalarını taşıdığı için ayrıca önemlidir, bazı mezar taşları da

7 Hasan Şener, “Osmanlı Dönemi Trabzon Mezar Taşı Manzumeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, Sayı: 4 (Aralık, 2012), s. 2.

isimleri başka türlü kayda geçmemiş hattatlar, mimarlar, hakkâklar vb. hakkında yegâne bilgi kaynağıdır. Osmanlı mezarlıklarının bugüne taşıdıkları bilgiler açısından insanlık tarihinde benzersiz olduğu bilinen bir gerçektir. Mezar taşlarının dilini bilen biri, üzerinde hiçbir yazılı kayıt olmasa bile, süslemelerinden, kavuğun şeklinden vb. hem o mezarda yatan kişinin kimliği, hem de yaşadığı devir hakkında şaşılacak zenginlikte bilgiye ulaşabilir⁸”.

Edebi zenginliği yanında mezar taşları, coğrafyanın vatan edinilmesinde ve vatan kabullenilmesinde de hayati öneme sahip belgelerdendir. Bir başka ifadeyle, mezarlıklar ve mezar kitabeleri, coğrafyayı vatan olarak tescilleyen kritik belgelerdir. Bu doğrultuda mezar kitabeleri, bir toplumun bulunduğu coğrafyadaki toplumsal izidir, toplumsal tapularıdır. Mezar taşlarının tarihi bir tapu olduğunu göstermesi bakımından, Milli Mücadele yıllarında Erzurum’da yaşanan bir olay çok önemlidir. Ermenistan’ın durumunu incelemek üzere 1919 yazında Erzurum’a bir Amerikan heyeti gelmiştir. Bu sırada Belediye Reisi Zakir Bey birden bire söze karışarak tercümana, “Dilmaç, sen beyleri bırak da bana bak. Onlar alim kişilerdir. Sen, benim söylediklerimi generale anlat” dedi. Tercümanı ovaya bakan pencerenin önüne götürdü. General Harbord da ne olduğunu anlamadan pencerenin önüne geldi. Zakir Bey, eliyle şehrin kuzeyindeki Gez Mahallesi ve Kavak mezarlıklarını göstererek, “Şu geniş taşlıkları görüyor musun? İşte bunlar Türk mezarlıklarıdır. Şehrin öbür yanlarında daha bunun on misli mezarlıklarımız var. Şimdi iyice bak. Şurada da etrafı duvarla çevrilmiş küçük bir mezarlık var. O da Ermeni mezarlığıdır. Şimdi Ermenilerin mi, Türklerin mi çok olduğunu anladın mı?” dedi. “Bu keratalar ölülerini yimediler ya” sözünü de katarak, “şimdi bunları generale anlat” deyip pencerenin önünden çekildi. Tercüman hem gülüyor hem de konuşmayı generale anlatıyordu. Sözün sonunda general gülerek bize döndü ve “İzahlarınıza çok teşekkür ederim. Fakat bu zatın sözleri beni daha çok aydınlattı” dedi. Ayrılırken yarı şaka yarı ciddi şu sözleri söyledi: “Amerika’dan çıkarken, memleketiniz hakkındaki bilgim bir ilkokul öğrencisinin cebir hakkındaki bilgisinden pek de fazla değildi. Şimdi aşağı yukarı lisenin son sınıfındayım. Zahmetlerinize çok teşekkür ederim”. Heyet ertesi gün Kars’a hareket etti Kolorduca sınıra kadar generali geçirmeye memur edilen subay arkadaş dönüşünde generalin Erzurum’da gördüğü facia bakiyesinden çok müteessir olduğunu ve sınırda Ermeni subaylarının ellerini sıkmadığını anlattı⁹.

Türk-İslam mezarlıklarının tarihi belge olma açısından stratejik önemini ortaya koyan örneklerden biri de, Aşir Efendizade Mustafa Kami Bey’in, Vakıflar Dergisi’ne yazdığı “Evkaf Nedir?” adlı 24 sayfalık risalesinde verdiği bir anekdottur. Kami Bey; İstanbul işgal altındayken, Darülfünun’da bir Fransız generalinin Türk öğrencilere hitaben, İstanbul’da bırakılan eserler olmasaydı İstanbul’un Türklüğünün mevzu bile olamayacağını belirten; “Eslâfın bıraktığı *âsâr* u *âbidât*-ı girân-behâ, mi’mârı mu’cizelerimiz olan minarelerimiz ve câmilerimiz bulunmasa, *İstanbul’un Türklüğe* vech-i münâsebeti bile mevzû-’i bahs olamayacağı” hakikatini bağırmasını, bir düşmanın bize söylediği en samimi dost sözü olarak nakletmiştir¹⁰.

2) Toplumsal Yapının İzahında Mezar Kitabeleri

Mezarlar ve mezar anıtları, içinde bulundukları bölgenin dinî inanışların, sanat ve kültür anlayışı ile coğrafi özelliklerin izlerini taşır. Bu nedenle mezarlıklar ve mezar anıtları, toplumsal tarih çalışmaları için birer malzemedir. Dünyada mezarlar üzerinde yapılan çalışmalar sonucu bir çok toplumun dinî inanışları ve kültür hayatları anlaşılmıştır. Bu doğrultuda mezarlıklar ve mezar taşları, bir şehrin topografyasının açıklanmasında da önemli bilgiler verir. O şehirde kimlerin yaşadığı ile hangi dinden ve hangi meşrepten insanların bulunduğunun

8 Süleyman Berk, *Zamanı Aşan Taşlar Zeytinburnu’nun Tarihi Mezar Taşları*, (İstanbul, 2007), s. 7.

9 Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, (İstanbul, 1999), s. 85-89.

10 Şefaattin Deniz, “Evkâf Nedir? Aşir Efendi Zâde Mustafa Kâmi”, *Vakıflar Dergisi*, XXX (2007), s. 77.

açıklanmasında faydalı olur. Tarihî mezarlıklar ve hazireler, orman ve koruluklarıyla beraber aynı zamanda bulundukları şehirlerin güzel görünümünde pay sahibidir. Mezarlar yalnızca ölünün gömülmesiyle oluşmaz. Üzerlerine dikilen taş ve anıtlarla birlikte meydana gelir. Mezarlar, bulunduğu kültürel, etnik, dinî ve coğrafi ortamın izlerini taşırlar¹¹. Bu açıdan mezar taşının altında yatan, sadece ceset değildir. Yatan kişinin kimliği, mevkii ve hayat hikâyesinin yanında, ailesi, içinde yaşamış olduğu sosyal çevre, dönemin estetik anlayışı ve modası da mezar taşına ve kitabesine yansıyabilmektedir¹².

Mezarlıklar bir taraftan da, endamlı servileri, rengârenk çiçekleri ve sanat şâheseri taşlarıyla insana huzur veren mekânlardır. Eski mezarlıklarımızda ölümün, insana ürperti veren soğuk yüzü görülmez. Osmanlı Medeniyeti buraları birer “mânevi istirahat bahçesine” çevirmiştir. Mezar taşı kitâbeleri, yapıları itibarıyla da sanat ve estetiğin konusu olmuşlardır. Çok ince taş işçiliği, çeşitlilik arz eden başlıkları, taşıdıkları edebî ifadeler ve yazı sanatının çok güzel örneklerini taşımaları onları önemli kılmıştır. Medeniyetimizde mezarlık alanları şehir dışına, hayatın dışına taşınmamış, devamlı göz önünde olan yerlere yapılmıştır. Önemli kişilerin türbelerinin etrafı, cami hazîreleri, bazen mahallenin en mevkî yeri mezarlık alanı olarak tahsis edilmiştir. Bir mânâda insanlar ölümleri ile birlikte yaşamış, bundan da huzur duymuşlardır. Bu sayede, devam edip giden hayatta fânîliklerini hiçbir zaman unutmamış, devamlı iyilik ve güzellik peşinde olmuşlardır. Her gün beraber oldukları yahut önünden geçerken hayır dua ile andıkları bu mezarlık sakinleri, onlara hayatın fânîliğini, geçiciliğini hatırlatarak, kalıcı güzelliklere yönelmelerini sağlamıştır. Hayatın her safhasında gerçek güzelliği yakalama gayreti, mahallenin bu mezar köşesinin de estetikten nasiplenmesini sağlamıştır. Kadın mezar taşına ayrı bir güzellik, erkek mezar taşına ayrı bir özellik verilmiştir. Mezar taşına yazılan edebî ifadeler, düşürülen tarih mısraları, hayatı şuurla yaşamamanın bir ifadesi olarak görülebilir. Mezardaki kişi ile ilgili bilgiler taşta kaydedilmiş; en doğru bilgiler taşta kaydedilerek sağlam bir kaynak oluşturulmuştur¹³.

Tarihçi Prof. Dr. İlber Ortaylı, mezarlıkların insan ve toplum hayatındaki yerini İstanbul mezarlıklarından hareketle çok ciddi bir tasvirle açıklamaktadır: «Mermerin ve ölümün soğukluğunu unutturacak sıcaklıkta bir hüsn-ü hatt'la (güzel yazı) kazılmış Fatiha ve taş üzerinde; ölenin sınıfı ve mesleğiyle ilgili bir alâmet ve bir serpuş, bir kavuk... Ölüm tevazu ve olağanlıkla benimsenmiştir. Bazen mizahın sıcaklığı da üste gelir; “Kadın dırdırından vefat eden Efendi” gibi bir ibareye Eyüp'te rastlarsınız. Ölümler, Osmanlı kentinde dirilerle birlikte yaşamaya devam ederler. Küçük mahalle mezarlığının yanı başında çocuklar her gün neşeli çığlıklarla oynar; ötede bir bakkal günlük alışverişle uğraşırken, mescidin yanındaki mahalle mektebinden taştan çocukların sesi, mezarlığın köşesinde rastlaşan iki hatunun dedikodusuna karışır. Bastonuna dayanarak yürüyen bir ihtiyar durur, zenbilini yere kor, mezarlıktaki bir yatırın başında Fatiha okur ve yoluna devam eder. Bazen bir iki goygoycu derviş bir kenara ilişir, neylerinden yanık nağmeler üfler; mezarlıktaki kuşlar bile susar. Ara sıra mezar taşlarını ve kitabeleri okumaya meraklı efendiler dolaşır. Tulumbacı kabadayıların mezarlıkta saldırmalarını çekip, düello yaptıkları olur. Haneberduş takımı mezarlığa yerleşir. Bayramda, Ramazan'da, Kandil'de, düğünde, sünnette; başa bir dert geldiğinde, dert kalktığına mezarlıkta yatan büyükler ziyaret edilir. Büyük şehir İstanbul'un, Bursa'nın ve diğerlerinin mahallelerindeki irili ufaklı mezarlık alanları, yeşillikler, servilerle doludur. Ölüm yaşayanları ürpertmez, yaşayan kenti güzelleştirir. Eyüp'e, Karacaahmed'e baktığımızda köşeli soğuk mezar taşları görülmez. Etraftaki otlarla, ağaçlarla bütünleşmiş binlerce taş dışarıdaki hayattan kopuk değildir. O

11 Recep Zeybek, *Denizli Kabristanlığında XVIII. ve XIX. Yüzyıldan Kalma Mezar Taşlarının Tahlili*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2001, s. 3.

12 Edhem Eldem, “Osmanlı Mezar Taşlarında Gelenek ve Modernlik Değişen Ölüm”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, (Şubat 2003), s. 107.

13 Berk, a.g.e., s. 11.

taşların üstündeki kâtibi kavuklar sokakta gezinen efendilerin, abanı sarıklar çarşıdaki esnafın başında da vardır. Taşların üstündeki çiçekler, etrafta rengârenk öbekler halindedir¹⁴”.

Mezarlıklardaki bitki örtüsünün toplum yaşamındaki önemi de büyüktür. Osmanlı mezarlıklarına daha çok servi ağacı dikilmiştir. Bilimsel araştırmaların, amonyak çıkışını önlediğini gösterdiği servi, ihtiva ettiği reçine sebebiyle havaya hoş koku yayması, çevreye estetik bir görünüm vermesi, yaz kış yeşil kalması ve uzun ömürlü olması gibi sebeplerle seçilmiş, mezar taşı süslemeleri dâhil Türk görsel sanatlarında insana ölümü en rahatsız etmeyecek şekilde hatırlatan bir simge sayılmıştır. Maurice M. Cerasi, “maşatlık” olarak adlandırılan Yahudi mezarlıklarının aksine, ağaçlandırılan müslüman mezarlıklarından şehir dışındakilerin aynı zamanda dinlenme ve gezinti yeri, içeride kalanların ise mimariyi tamamlayan âbidevî unsurlar olduğunu yazar ve seyyahların mezarlıklarda şarkı söyleyen, yemek yiyen, gezmeye çıkmış insanları tasvir ettiklerini belirtir¹⁵.

3) Trabzon’daki Eski İslam Mezarlıklarının Tasfiyesi

Trabzon şehri, binlerce yıllık bir şehir geleneğine sahiptir. Buna bağlı olarak Trabzon şehri geçmişte mezarlıkları bakımından da zengin bir özellik taşımıştır. Trabzon, bu zenginliğini geçen yüzyıla kadar korudu. Öyle ki, 1860’da Trabzon’daki İngiliz konsolosu W. M. Stevens’a göre; 1860’ta şehirde çeşitli boyutlarda 39 mezarlık vardı. Mezarların 21 tanesi Müslüman, 13 Rum Ortodoks, 1 tanesi Latinlerin ve kalan 4’ü de Ermenilere aitti¹⁶. Fakat; 1916 Rus işgali öncesinde şehrin Ruslarca ağır şekilde bombardımanı ve işgal sırasında şehirde yapılan değişiklik çabaları yanında Cumhuriyet döneminde devlet kurumlarının pek çok yerde eskiyi yıkmak suretiyle sergiledikleri yeni şehircilik yaklaşımları ile Trabzonlu pek çok vatandaşın mezarlıklara yönelik işgalci ve ilgisiz yaklaşımları gibi nedenlerle Trabzon şehir merkezinde ve ilçelerinde kaybolmuş, yok edilmiş bir hayli mezarlıklar yer tutmaktadır¹⁷. 1860 yılında Trabzon merkezdeki mevcut 21 Müslüman mezarlığına rağmen, bugün Trabzon’da kalan tarihi mezarlıklar ise maalesef Boztepe, Tavanlı, Küçük İmaret ve kısmen Müftü Camii mezarlıklarından mütevellittir. Geri kalan tarihi İslam mezarlıkları ise farklı dönemlerde ve farklı etkilerle ortadan kaldırılmıştır.

a) 1916’daki Rus İşgalinin Trabzon’daki İslam Mezarlıklarına Etkisi

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Karadeniz Bölgesi’ne yönelen Çarlık Rusyası, 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon’u işgal etti ve bu işgal 24 Şubat 1918 tarihine kadar sürdü. Rus işgal kuvvetleri, işgal altındaki Trabzon’da çok çeşitli değişimlere giriştiler. Bu sırada çok sayıda kültür eserini tahrip ettiler ve hatta yağmaladılar. Trabzon’daki İslam mezarlıkları da, bu tahriplerden payını aldı. Ruslar, İslam mezarlıklarını amacı dışında kullanmaya da başladılar. Trabzon’daki Taksim (Bugünkü Fatih) Parkı’nın o zamanki adıyla Meydan Mezarlığı’nın üst kısımlarında birer ahşap tiyatro (sinema) yaptılar¹⁸. Mezarlıktaki servileri yok etmeye başladılar¹⁹. Yine İmaret Mezarlığı içindeki Gülbahar Hatun Türbesi’ne giren Ruslar, türbedeki Gülbahar Hatun sandukası üzerinde bulunan örtüyü ve türbe içinde bulunan ceviz çekmeceyi aldılar²⁰. Hatta bu

14 İlber Ortaylı, İstanbul’dan Sayfalar, 3. Bsk., (İstanbul, 2011), s. 23-25.

15 Bozkurt, a.g.m., s. 521.

16 A. Üner Turgay, “Trabzon”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri 1800-1814*, Ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, (İstanbul, 1994), s. 67, 68.

17 Trabzonlular olarak eski mezarlıklarımıza karşı bazı duyarsızlıklara rağmen, Trabzonlu olmadıkları halde Trabzon’un mezar taşlarını ilk defa numaralandıran KTÜ’nün eski hocalarından merhum Prof. Dr. Naci Yüngül’ün çalışmaları bilinmelidir. Teknik bölüm profesörü olmasına rağmen Yüngül, Trabzon mezarlıklarını gezmiş ve kitabeleri okuyarak fotograflamıştır. Fakat Yüngül’ün ailesinde bulunan dosyası kaybolmuştur. Yüngül yanında, Trabzon’daki çok sayıda mezar taşı ve eserin okunmasını sağlayıp yayınlayan Trabzon İl Halk Kütüphanesi eski Müdürü Ispartalı Murat Yüksel’in de Trabzon kültürü adına büyük hizmetler ortaya koydukları bilinmelidir. (M.A.B.).

18 Ahmet Refik (Altınay), *Kafkas Yollarında*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul, 1998), s. 24.

19 Sabahattin Özel, *Millî Mücadele’de Trabzon*, (Ankara 1991), s. 17.

20 Muzaffer Lermioğlu, *Akcaabat-Akcaabat Tarihi*, (İstanbul, 1949), s. 324; Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi I*,

türbeyi ahır haline getirdiler²¹. İmaret Mezarlığı'nın mermer sütunlarından bir kısmını ise söküp, Rusya'ya aşırıdılar²². Savaş sonrası resmi gözlemci olarak resmi bir heyetle savaş alanlarına giden Tarihçi Ahmet Refik (Altınay), Rus işgalinin Trabzon'daki tahribatını ve İslam mezarlıklarına etkisini şu ifadelerle ortaya koymuştur: “Her şey, her köşe, her ev, her sokak ve her türbe tahrip edilmiş. Mezarlıklardaki taşlarının çoğu kırılmış. İskele yanındaki mezarlık dümdüz. İçine büyük bir tiyatro yapılmış. Tahribat, mezarlık ortasındaki türbelere kadar uzanmış. İmaret Mezarlığı'ndaki Gülbahar Hatun Türbesi'nin pencereleri, mihrap mahalli tamamen parçalanmış. Duvarları kurşunla delinmiş. Pencerelerin tel kafesleri kaldırılmış. Avizelerin ve kandillerin çıplak zincirleri hazin bir şekilde sallanıyor. Hatta, mezarda define saklı sanmışlar. Yavuz'un muhterem annesinin mezarını bile alt üst etmişler²³”. Aynı şekilde, Trabzon'un eski valilerinden Kadri Bey'le kumandan Hamdi Paşa'nın mezarlarını da sandukalarında para bulmak ümidiyle tahrip ettiler²⁴. Bunların yanı sıra, Rusların Trabzon'daki İslam mezarlıklarına verdiği zarar, sadece yağma ve yıkma şekilleriyle olmamış, Rus donanmasının işgal öncesindeki iki yıl boyunca yaptığı onlarca ağır bombardıman da şehrin genel yapısındaki ağır tahribatla birlikte, mezarlıkları da mahvetmişti. Özellikle Trabzon'un sahil kısmında bulunan Akçakale Şehidliği ve Akçaabat ilçesindeki Dürbinar Mezarlığı'nın uğradığı tahribat, bu ağır bombardımanların tesiriyle gerçekleşti²⁵. Mezarlıkları tahrip eden Ruslar, Akçaabat mezarlıklarından aldıkları mezar taşlarını da kaldırım döşemekte kullandılar²⁶.

Rus işgali, sadece İslam mezarlıklarında tahribat yapmamış, toplumsal hafızada çeşitli sosyal yaraların açılmasına da sebep olmuştur. İşgal sebebiyle Trabzon'dan ayrılmak zorunda kalan binlerce Trabzonlu, 1918 yılında muhacirliği bitirip Trabzon'a dönünce, atalarının çoğu mezarını yerlerinde bulamamıştır. Bu sebeple işgalin kabristanlardaki tahribatı, merhum baba ile yaşayan oğlunu, merhum dede ile yaşayan torununu birbirinden daha da koparmıştır. İşgalin Trabzon'da henüz kendisini hissettirmesine günler kala, 14 Mart 1916 günü, babasının ebedi istirahatgahı olan İmaret Mezarlığı'nı son defa ziyaret etmek isteyen Lermioğlu, o günkü duygularla, bir evladın mezardaki babasına bakışını, mezarlıkların toplumun zihnindeki yerini de ortaya koyacak şekilde, şu cümlelerle anlatmıştır:

İşte az ötede uzun bir servi ağacının altında yatan babamın mezarı. Bu mezarın başında diz çöktüm. Alnımı babamın mezar taşına dayadım. Dakikalarca böyle baş başa kaldım. Babamın çürüyen kemiklerinin katıştığı bu topraktan, mezarının başından ayrılmak istemiyordum. Ah... Zalim ve amansız istila! Bizi nelerden, nerelerden ayırıyordu. Bu şartlar altında bunları, buraları terk etmek bin ölüme bedel. Her şeyimizi, tek mil mukaddesatımızı, bizi bu topraklara ebediyen bağlayan aziz ölümlerimizin mezarlarını müstevlinin pis murdar ayakları altında, gözyaşları içinde terk ederek uzaklaşıyor, kaçıyoruz. Dört asırlık bir mabedin yakınındaki servi ağaçlarının dibinde yatan babamın mezarı başında hüznle, elemle karışık son duygularım bunlar olmuştu. Babamın aziz ruhunu daha ziyade üzmemek için buradan ayrıldım. Ayrılırken, gurbet illerinde bir baba armağanı, bir vatan yadigarı olarak muhafaza edilmek, bir daha buraları bu mezarı görmeden ölürsem, ölümümde mezarıma serpmek üzere babamın mezarından bir avuç toprak aldım, kokladım. Bir kağıda sararak cebime yerleştirdim. Buradan nasıl ayrıldım, bilemiyorum²⁷.

Bu duygularla muhacirliğe çıkan Lermioğlu, muhacirlikten dönüşte babasının kabrini yerinde bulabilen talihli Trabzonlulardan olacaktır.

(Trabzon, 1993), s. 112.

21 Özel, a.g.e., s. 17.

22 Lermioğlu, a.g.e., s. 325.

23 Ahmet Refik, a.g.e., s. 23-25.

24 Özel, a.g.e., s. 17.

25 Rus bombardımanının şehir üzerindeki tahribatının boyutları için bakınız, Mehmet Akif Bal, “Trabzon'un Rus Donanması'na Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri (1914-1916)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXVII (Kasım 2011), Sayı: 81, s. 545-576.

26 Özel, a.g.e., s. 18.

27 Lermioğlu, a.g.e., s. 226, 227.

b) Cumhuriyet Döneminde Trabzon'daki İslam Mezarlıkları

Trabzon, Cumhuriyetin siyasi, kültürel yaklaşımları doğrultusunda ve şehircilik anlamında şekillendirilmeye çalışılan bir merkez oldu. Trabzon'daki değişim özellikle, Trabzon'un pek çok noktasında eski dönemi yani Osmanlı dönemini hatırlatan eserlerin ortadan kaldırılması ve yerlerine yeni şehircilik örneklerinin sergilenmesiyle yürütüldü. Yeni şehircilik anlayışının etkisinin hissedildiği ana noktalardan biri de tarihi mezarlıklar oldu. Çünkü mezarlıklar, duruşlarıyla, şekilleriyle ve içindeki eserlerle Osmanlı dönemini yansıtan önemli yerlerdendi. Dünyevi politikalar ve pozitivist temelli yaklaşımlarla bu duruşun bir arada olması pek mümkün görülmemiştir. Durum böyleyken, Trabzon gibi pek çok vilayetlerdeki mezar kitabelerinin özellikle 1937 yılından sonra kaldırılmasından önce yani 26 Haziran 1933 tarihinde valiliklere Maarif Vekili imzasıyla gönderilen bir ilginç emir, mezar taşlarına yönelik sahiplenici bir tavrı da sergilemektedir. Bahsedeceğimiz emir yani Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) Reşit Galip imzalı ve 26 Haziran 1933 tarihli ve valiliklere gönderilen bir resmi yazı, 1936 yılından itibaren Trabzon'da yapılacak büyük mezarlık tasfiyesi ile taban tabana zıt yaklaşımlar içermektedir:

Ecdat yadigârı olan yazılı mezar taşları, Türk'ün bu topraklarda yaşadığına ve emek verdiğine tanıklık eden tarihi ve etnografik hatta çok defa bedii kıymeti haiz vesikalardır. Şehirler imar olunurken, sıhhi bir mahzur arz etmeyen eski tarihi makberlerin parklar içinde açık birer müze halinde bırakılmasını lüzumlu buluyor ve eski eserleri koruma fikrinin imarcılıkla telifini mümkün görüyoruz. Mezarlıkların kaldırılmasına lüzum hâsıl olduğu zaman, Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi'nin üçüncü maddesine göre olunması ve Mezarlıklar Nizamnamesi'ndeki kuyudu ihtiraziye dikkat olunması icap eder. Ziyaa uğraması ihtimal dâhilinde olan tarihi, bedii ve etnografik kıymeti haiz sahipsiz yazılı mezar taşlarının, müzesi olan yerlerde müzelere, olmayan yerlerde asarı atika deposu ittihazı mümkün olan medrese, tekke ve buna benzer yapılarla mekteplerde menşelerine ait izahat ihmal olunmamak şartıyla toplanmasını bir kültür borcu saymaktayım. Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi'nin üçüncü maddesindeki ahkâma riayet şartıyla, Vekâletimizin de muvafakati alınmak suretiyle kaldırılması kararlaştırılan mezarlıklardaki kitabelerin, belediyelerin vesaiti ile yukarıda zikr olunan şerait dairesinde toplatılmasını ve bir fihristinin Vekâletimize gönderilmesini rica ederim. Mahalli beldelerin tarihçelerini hazırlamakla mükellef tarih muallimlerimizin yurt bilgisi araştırmaları sırasında tarihi ve sinai kıymeti haiz mezar taşlarını tetkik ve yerlerini tespit eylemelerini zaruri görmekteyim.

Lakin gelin görün ki Trabzon'da ve belki de pek çok yerde, Reşid Galip Bey'in bahsettiği gibi davranılmayacak, mezar taşlarına bir vesika ve bir ecdad yadigârı olarak bakılmasıyla ters düşecek hatta düşmanca sayılacak davranışlar sergilenecektir. Öyle ki, mezarlıklar kaldırılırken, tarihi değeri olup olmadığına çok dikkat edilmemiş, mezar kitabeleri Reşid Galip Bey'in emrinde belirtildiği gibi birer vesika olduğu unutulmuş mezar kitabeleri moloz taş gibi sökülüp istiflenmiş, ilgili yerlerde depolanmasına ise çok fazla uyulmamış, bu sebeple pek çok mezar taşı kaybolmuş, mıcıra gitmiş, fihristi çıkarılamamış, Trabzon'a dair mahalli düzeyde çalışan muallimlerin de bu mezar taşlarıyla ilgili bir çalışması da maalesef meydana getirilememiştir. Zaten, Trabzon'daki çok sayıdaki eski mezarlığa yönelik yaklaşım da, inşaattan moloz kaldırma şeklinde gelişmiştir. İmaret Mezarlığı'nın kaldırılması sırasında çekilen çok sayıdaki fotoğraf, bu acı gerçeği belgelemektedir.

Mezarlıklara yönelik bürokratik müdahalelerden önce, mezarlıkları toplum hayatından çıkarmaya yönelik bazı ilginç yasal düzenlemelere gidildiği de görülmektedir. Osmanlı toplumunda sosyal hayatın bir simgesi olan kabristanlar hakkında, 1 Temmuz 1931 tarihinde çıkarılan Mezarlıklar Hakkındaki Nizamnamesi ile; mezarlıklar artık halkın her daim ziyaretine açık olamayacak, belirli günler dışında mezarlık ziyareti yasaklanacaktı. Nizamnamenin 7. Faslı'ndaki 37. Madde'de, "Mezarlığa hangi gün ve saatlerde ziyaretçilerin kabul edileceği mahalli adetlere göre oranın belediyesi tarafından tayin ve ilan olunur. Bu ilan mezarlık kapısı dışına asılması mecburidir" denilerek, Osmanlı dönemindeki sosyal hayatın bir parçası

olan mezarlıklar, toplumdan yalıtıldı. Yine aynı nizamnamenin 11. Maddesi'nin H bendinde tasvir edildiği gibi, mezarlıklar şehrin dışında olacaktı. Yani, meşhur Yahya Kemal'in dediği, "Biz Ölülerimizle Yaşarız" ifadesi de tarihe karıştı. Mezarlıkların kaldırılması işlemleri, bir taraftan da kendi içinde bir takım yasal ilginçlikleri barındırmıştı. 1936-1937 yıllarından sonra Trabzon'da tarihi mezarlıklar kaldırılırken, 1 Temmuz 1931 tarihli Mezarlıklar Hakkındaki Nizamname²⁸'nin 6. maddesinde belirtilen, 1912 tarihli Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi kullanıldı. Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi'nin amacı, taşrada yıktırılacak anıtların, usulüne uygun ve uzun süren bir izin işleminden sonra ortadan kaldırılmalarını sağlamaktı. Fakat ilginç olan, bu nizamnamenin 1936 yılına kadar yürürlükte kalmasıydı²⁹. Yani, yeni bir şehir kurma yaklaşımları sergilemeye çalışan Cumhuriyet dönemi Trabzon idarecileri, 1936 yılına kadar yürürlükte kalan bu Osmanlı dönemi düzenlemesini, yürürlükten kalkmasına rağmen, 1937 yılından itibaren yine de Osmanlı zamanına ait mezar kitabelerinin ortadan kaldırılmasında kullanacaktır.

d) Trabzon'daki Mezar Kitabelerinin Ölüm Fermanı: Çetintaş Raporu

Trabzon'daki İslam mezarlıklarının tasfiyesi, sadece Tahsin Uzer'in verdiği bürokratik bir karar olmayıp, esasen Trabzon'a gelen sanat tarihçisi Arapkirli Mimar Sedat Çetintaş'ın "Trabzon Sanat Eserleri" raporu doğrultusunda gelişen bir süreçtir. Abideleri Koruma Heyeti üyesi Mimar Sedat Çetintaş'ın 1-5 Ağustos 1937 tarihleri arasında Trabzon'daki incelemeleri sonucunda ve aceleyle hazırladığı, 64 eserin yer aldığı "Trabzon Sanat Eserleri" adlı rapor, 18 Ağustos 1937 tarihinde Kültür Bakanlığı'na verildi. Çetintaş'ın Kültür Bakanlığı'na arz ettiği 13 sayfalık raporunda, Trabzon'daki pek çok tarihi eser maalesef atlanmıştır. Kızlar Manastırı, Kostaki Konağı, Yenicuma Camii, Nemlizade Konağı, Trabzon Lisesi eski binası, Eski Askerlik Dairesi binası, Zağanos Köprüsü, Tabakhane Köprüsü, Değirmendere Köprüsü gibi pek çok yapı, Çetintaş'ın listesinde yoktur. Trabzon'un ilçelerindeki tarihi yapıların hiçbirine ise listede yer verilmemiştir. Çünkü Çetintaş'ın buraları gezip görecek zamanı olmamıştır. Çetintaş'ın Kültür Bakanlığı'na 18 Ağustos 1937 tarihinde verdiği bir dilekçede, şehirdeki kıymetli mezar taşlarından, çeşme harabelerinde bulunan kitabelerden bahsetmekte ve bir müze deposu yapılmasını istemektedir³⁰. Ancak Çetintaş'ın bu isteği, tarihi eserlerin tamirati ve ait oldukları yerlerde sergilenmesi yaklaşımlarından uzaktır. Çetintaş, bazı tarihi eserlerin önemine vurgu yapmakta ise de, bu eserlerin ait oldukları yerlerde korunması gerektiğinden hiç bahsetmemektedir. Tarihi eserlerin, depolarda sergilenmesi ve şehir dokusundan yalıtılması, Çetintaş tarafından daha iyi bir yaklaşım olarak görülmektedir.

Sedat Çetintaş, raporunda, Trabzon'da ne Bizans ne de Türk şaheseri olabilecek esere rastlamadığını belirtir. Böyle negatif bir tespitle işe başlayan Çetintaş, eserleri dört dereceye ayırmıştır. İlk iki derecedeki eserleri önemseyen Çetintaş, üçüncü ve dördüncü derecedeki eserleri ise yıkılabilecek ve hatta yıkılacaklar kategorisinde verir. Üçüncü derecede nitelendirdikleri için, "beledi zaruretler karşısında ve belediyenin bakanlığımıza müracaatı üzerine lüzum ve zuretin ehemmiyetine göre hedmine müsaade edeceğimiz binalardır" derken, dördüncü derecede diye nitelendirdiği eserler için ise, "sorgusuz, mahalli belediyenin yıkması caiz hatta lazım olan binalardır" demiştir³¹. Bu arada bir daha hatırlatmamız gereken bir konu var ki o da, pek çok yıkım kararı veren Çetintaş'ın, Eski Eserleri ve Anıtları Koruma Heyeti üyesi olmasıdır. Anıtları Koruma Heyeti üyesi olan Çetintaş'ın, tarihi dokuya dair yüksek hassasiyet gerektiren görevine rağmen, kolaylıkla yıkılabilirler dediği üçüncü dereceden eserler şunlardır: Sarmaşıklı Camii, Hayrettin Paşa Çeşmesi, Miri Hanı, Aktarlar Camii, Hızırbey

28 Resmi Gazete, 09/08/1931-1868.

29 Oğuz Dönmez, «Türkiye'de Eski Eserler Hukuku», *Ankara Barosu Dergisi*, 1985/3, s. 449.

30 Sedat Çetintaş, *Trabzon'un Sanat Eserleri Raporu* / 1937, (İsmail Hacıfettahoğlu Arşivi).

31 *Trabzon Sanat Eserleri Raporu*, s. 5.

Camii, Tavanlı Camii, Havva Hatun Camii, Müftü Camii, Hacıkasım Camii, Debbahane Camii, Şirin hatun Camii, Musapaşa Mescidi. Çetintaş; dördüncü derecede sayıp, hiçbir kıymeti olmayan hatta birçoklarının yıktırılmasını lüzumlu binalar olarak gösterdiği eserler ise şunlardır: Tezverenbaba Türbesi, Hacı Salih Camisi, Sakız Meydanı Camisi, Faroz Camisi, İncirlik Camisi, Küçük İmaret Camisi, Zağnos Mescidi, Gözaçan Camisi, Tekke Mahallesi Ali Baba Türbesi, Çömlekçi Bali Mescidi, Bayrambey Mescidi, İçkale Camii, Amasya Camisi, Zeytunluk Camisi, Zeytunluk Medresesi, Molla Piri Mescidi, İskenderpaşa Medresesi³².

Çetintaş'ın, bir çok tarihi yapı ve eser için idam fermanı hükmündeki bu raporu ile, 64 eserden 30'u hakkında yıkım hükmü verilmiş yahut yıkılmaları için her türlü yasal zemin oluşturulmuştur. Dördüncü derecedeki eserlerle ilgili ifadelerini daha da ileri götüren Çetintaş, bu eserler için "mimari ve sanat bakımından hiçbir değeri olmayan ve beyhude yere abideler yekununu şişiren kalabalıktan başka bir marifeti olmayan şeylerdir. Hele türbeler, cahil halka tapınak olmaya devam ettiğini, parmaklıklarına ve ağaçlarına bağlanmış iplik ve paçavralardan anladım. Binaenaleyh, bunların belediyece yıktırılması lazımdır³³" diyerek, yıkım facialarına resmen kapı açmıştır. Çetintaş'ın yıkılmaları için kapı açtığı üçüncü ve dördüncü derecedeki pek çok eser yanında, birinci ve ikinci dereceden olup, korunmalarına istediği bazı eserler de söz konusu idi. Fakat, birinci ve ikinci derecede belirttiği ve korunmalarını ısrarla istediği bazı eserler yine de yıkıldı. Çetintaş'ın, üçüncü ve dördüncü derecedeki eserlere dair yıkım tavsiyeleri, korunmaları için raporunda belirttiği bazı eserleri de alıp götürmüştür. Mesela, Trabzon Kavak Meydanı'ndaki türbe bunlardan biridir. Bu yıkım fermanında dikkat çeken başka bir nokta daha var ki, o da iç burkan cinstendir. Amasya Mescidi yahut Camii, Trabzon'un fethinden sonra Amasya'dan getirilen Türk topluluklarının adına Ortahisar'da yaptırılan bir cami idi. Amasya Mescidi yıkımıyla, Trabzon'daki Türk iskanına dair ciddi bir sembol bina ortadan kaldırılmıştır. Cami ve mescitlerle birlikte, bu camilerin etrafındaki hazirelerin de hükmü verilmişti. "Cahil halk"ın uğrak yeri olarak açıklanan türbelerden dolayı, türbelerin bulunduğu mezarlıklar da ortadan kaldırıldı. Bu rapordan sonra Trabzon'da başta İmaret Mezarlığı olmak üzere, pek çok mezarlık için yıkım işlemlerine başlandı. Yıkım emri, Üçüncü Umum Müfettiş Tahsin Uzer'den gelecektir. Çetintaş ise, başka bir ilin raporunu hazırlamak ve belki de başka bir ilde yeni yıkımlara sebep olacak raporlar hazırlamak üzere Trabzon'dan ayrılacaktır.

e) Trabzon'daki İslam Mezarlıklarına Hissi Müdahaleler

Trabzon'un en büyük ve en eski İslam mezarlığı olan İmaret Mezarlığı'nın kaldırılması Cumhuriyet idarecilerinin genel bir kültür politikası olarak bilinmekle birlikte, aynı mezarlıkta bulunan ve Trabzon'un II. Abdülhamid zamanındaki meşhur valisi olan Kadri Bey'in (bazı kaynaklarda Kadri Paşa olarak geçer) türbesinin kaldırılması ise, Umumi Müfettiş Tahsin Uzer Bey tarafından bir şahsi davaya dönüştürülmüş bir konudur. Trabzon eşrafı içinde olup da daha önceleri Kadri Bey'le arası açık olan aileler de, bu türbe yıkma olayında Tahsin Uzer'le fikir birliği yaparlar. Bu konunun tanıklarından merhum Mustafa Kemal Sayıl, hatıralarında Kadri Bey türbesinin yıktırılmasına dair şunları anlatmıştır.³⁴

Atapark'ın, mezar taşlarından parka nasıl dönüştüğünü gözlerimle gördüm. O zaman Zağanos Ortaokulu'nda öğrenciydim. Şehrin özellikle İmaret ve Tekfurçayır taraflarına gitmek, insanı dünyadan başka bir havaya sokardı sanki. İmaret Mahallesi'ne gitmek için, İmaret Mezarlığı'ndan başka bir yol yoktu. Soğuksu'ya giden cadde de bu mezarlıkların arasından geçirdi. Atapark'ın yapılışının tek nedeni, pek çoklarının ünlü diye bahsettikleri Kadri Bey'in türbesinin burada bulunmasıdır.

32 *Trabzon Sanat Eserleri Raporu*, s. 12, 13.

33 *Trabzon Sanat Eserleri Raporu*, s. 13.

34 *Trabzon'a Işık Tutan Anılar / Mustafa Kemal Sayıl'ın Trabzon Anıları 1900-1950*, Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, (İstanbul 2011), s. 357-360.

Bu türbe bahane edilerek, mezarlığın üzerine gidilmiştir. Vali Kadri Bey'in şöhretli bir kişi olduğu muhakkak. Bazıları, kendisine dürüst diyorlar. Halk arasında popüler tarafı var ama popülerlik içerisinde kendisini beğendirmeye de var. Tahsin Uzer'in, Kadri Bey'in oğlu Hüseyin Kazım'la, Rumeli'deki vazifeleri dolayısıyla arası açık. Muhtelif sebeplerle. Kavak Meydan'dan Zağanos'a doğru gelirken, sağa doğru bir yol kıvrılır. Bu kıvrılan yolun köşesindeki çınar ağacının altında bir türbe vardı. Bu türbe, Kadri Bey'in türbesiydi. Buna varmadan evvel, yüksek rütbeli bir askere ait yine güzel bir türbecik yer alırdı. Tam karşıda Zağanos Karakolu bulunmaktaydı. Kadri Bey'in türbesi öyle bir hale gelmişti ki, cahil kişiler tarafından ziyaret edilen bir hüviyet kazanmıştı. Türbe o kadar görkemli bir yerde yapılmış ki, geçerken dikkati çekmemesi mümkün değildi. Nitekim oralar park yapılmadan evvel türbe, mezarlıklar içindeki bir binaydı. Şehrin bu en güzel yerlerinden birinin mezarlık oluşu, bunun altında Kadri Bey'in oğlu ile Tahsin Uzer arasındaki münafere ve görünmemesine rağmen İmaret Mezarlığı'nın o mahalde bir ruhi çöküntüye neden olması gibi sebeplerle Tahsin Uzer, bu mezarlığın yerine bir park yapılmasını istedi. Kadri Bey'in türbesi bir gece yıkıldı. Bu yıkım kararını Tahsin Uzer Bey, Belediye Başkanı Kadri Mesut Bey ile aldı. Samimiyetle itiraf edeyim ki, benim ailemle Kadri Bey'le arasındaki geçimsizlik de çok fazla olmuştu. Buranın bir parka dönüştürülmesinde, babamın ricacı olması gerçeği de vardı. Atapark'ın yapılmasının tek nedeni, Kadri Bey'in türbesinin oradan kaldırma amacına yöneliktir. Bu doğru. Ama olay, şehre güzel bir park kazandırma vesilesiyle yapılmış gösterilmiştir. Fakat bu yapılırken, şehrin ihtiyacı da karşılanmış. Kalepark ve Meydan Parkı dışında Trabzon'da park yoktu. Yıllar yılı, bugün Taksim Parkı denilen engebeli araziye dokunulamadı. Bunun altında birtakım politikalar aramak mümkün mü? Kadri Bey'in türbesinin yıkılışının ertesi sabahı, türbenin her türlü enkazı ve mezarı ortadan kaybedildi. Mezarın kaybedilmesi, Kadri Bey taraftarı ailelere Kadri Bey taraftarlığı yaptırdı³⁵.

f) Trabzon'da Yıkılan Mezarlıklarla İlgili Önemli Bir Tanıklık

İmaret Mezarlığı'nın kaldırılması sırasında, tarihe belge olarak geçen bazı yazışmalar olmuştur. Bilinen yazışmalardan biri, Galip Kemalî Söylemezoğlu ile Tahsin Uzer arasındadır. Diplomat Galip Kemalî Söylemezoğlu, 1844 yılında Rus savaşı nedeniyle Erzurum'dan Trabzon'a yerleşen atalarına ait olan ve kaldırılması kararlaştırılan Hatuniye Mezarlığı'ndaki mezarlarla ilgili olarak Tahsin Uzer'e 15 Eylül 1937 tarihinde bir mektup yazmış ve şöyle demiştir.³⁶

Trabzon'da Üçüncü Müfettiş Tahsin Bey'e! Pek muhterem ve aziz kardeşim. Bu mektubu size büyük bir teessür ile yazıyorum. İşittiğime nazaran Trabzon'da Zağanos köprüsü civarındaki kabristan oradan kaldırılmış veya kaldırılması mukarrer imiş. Orada büyük pederim Söylemezoğlu Mehmet Timur Fenni Efendi'nin kabri vardır. Ailemiz aslen Kiğı kazasının Hınıs Köyü'ndendir. Dördüncü Murat devrinde Erzurum'a muhaceret etmiş, bilâhara Trabzon'a yerleşmiştir. Büyük babam ise Mahmud-ü Adlî ricalinden olup Gümüşhane Eminliği'nde bulunmuş âlim, edib, şair imiş. Konya Valiliği'nde vefat eden babam Ali Kemalî Paşa, amcam Kastamonu Valiliği'nde ölen Ethem Pertev Paşa gibi iki büyük adam da yetiştirmiştir. Ölüsüne hürmet etmesini bilmeyen bir milletten dirisine de hayır gelmez. Mezarlık kaldırıldı ise acaba merhumun bakiye-i izamı ne oldu? Kabristanın nakli mukarrer ise merhumun kabrinin olduğu gibi başka münasip bir mahalle benim hesabıma nakline delâletlerini hassaten rica ederim. Bu baptaki lutuf ve delâletinize şimdiden teşekkür eder, tebşiratınıza intizar eylerim efendim. Sabık Moskova Sefiri Söylemezoğlu Galip Kemalî.

Söylemezoğlu'nun, muhterem aziz kardeşim diye başladığı mektubuna, Trabzon'daki İmaret Mezarlığı'nın yıkılmasını adeta bir politik hassasiyet olarak icra eden Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'den 23 Eylül 1937'de pek sert bir cevap gelir:

Sayın Bayım; Diriler arasında yatan bir ölünün başka yere kaldırıldığından endişe ederek yazdığınız mektubu aldım. Bu yazılarınızı bizzat Trabzonluların düşüncesine aykırı bulduğumdan onların telâkki ve inkişaf emellerine bu yüzden hail olmamak için büyük vatana hayat veren Büyükler Büyüğüne de takdim ettim. Mezarlık henüz kaldırılmamıştır. Fakat, o mezarlığın dibinde beş yüz mektep evlâdının gül gibi çehrelerini gam ve kasvet veren insan enkazı ile sarartmak ve bu yavrucakları daha bu bahar yaşlarında ölü düşüncelerine karıştırmak istemiyoruz. Onun için icmai ümmetle, yani memleket kararı ile bu İmaret Mezarlığını kaldıracağız. Aynı zamanda bu İmaret Mezarlığı güzel Trabzon'un

35 Araştırmacı-yazar Mustafa Yazıcı, Kadri Bey'in türbesinin sökülen taşlarının eski Trabzon Müftülüğü binasının yerinde bulunan eski bir kilise harabesinin içine konulduğunu, sonradan kırmızı renkteki bu taşların Kadri Bey'in çocukları tarafından buradan alındığını, Şevket Çulha'dan dinlediğini belirtmiştir. (M.A.B.).

36 Yahya Düzenli, "Trabzon'da Urbicîde III", *Günebakış Gazetesi*, 1 Temmuz 2009.

tam göbeğinde, Soğuksu'yu ve diğer sayfiyeleri şehre bağlayan büyük yolun iki tarafındadır. En sathî bir nazar bile bu şekilde yeis ve keder yuvasına tahammül edemez. Buralarda yatanlara mensup olanların İmaret Mezarlığında bulunan kemikleri diledikleri gibi hürmetle ve merasimle kaldıracabileceklerini bir aydan beri gazeteyle ilân etmekteyiz. Her sabah gözlerini bir hayata, Türk milletinin nurlu istikbalini hazırlamak için canlılığa açmasını istediğimiz vatan evlâtlarının ölümlerle baş başa yaşamasına tahammülümüz olmayacak bir devirdeyiz. İleri milletler arasında olduğumuz için onlar gibi biz de ölümlere hürmet etmesini pekâlâ biliriz. Şehrin kenarında, yaşayanlardan, yaşamak isteyenlerden uzakta, etrafı sarılı güzel bir mezarlık yaptık. İçerisini de çiçekle, ağaçla bezeyeceğiz. Evinin bahçesine mezar taşı dikmenin ve ona her gün bakarak ağlamanın ölüye hürmet eseri olduğunu iddia edecek kadar kara ve dar düşünmeyiz. Atatürk dünyası gülen ve ağlamasını sevmeyen bir hayat dünyasıdır. Şahsî, hasis menfaati uğrunda birçok aile yuvası yıkan, haksız yere asil Türk kardeş ve evlât kanı akıtan bir adamın mezarı üzerinde senelerce duran taşları kaldırdık. Belki de bunun akisleri kulaklarınıza çarptığı için o uzun mektubu yazmağa lüzum gördünüz. İnkılâp güneşi doğduğundan beri bu memleket, âbideleri, kendisine iyilik edenler ve refahı halleri uğrunda çalışanlar için dikilecek ve kendi fenalıklarını isteyenleri ayırt edecek kadar hayatiyet davasını anlamıştır. Böyle bir halkın, kendi beldelerinin imarı için vereceği kararlara hürmet etmekte isabet olacağını arz eder, saygılarımı sunarım. Tahsin Uzer.³⁷

g) Kaldırılan Mezarlıkların Akıbetine Dair Tanıklıklar

Resmi tebliğler sonucunda bazı mezar kitabeleri, aileleri tarafından taşınırken, pek çok sahipsiz mezar kitabesi ise acı bir akıbet yaşamıştır. Trabzon tarihi üzerine araştırmaları olan ve o günleri gören eğitimci Mahmud Kemal Yanbey (1886-1967), hazırlamış olduğu ancak basılmamış olan “Trabzon Tarihi” adlı notlarında, bu mezarlığın ortadan kaldırılmasıyla ilgili olarak şunları yazmıştır³⁸:

O zaman rastgele ve acele olarak kaldırılan Hatuniye Mezarlığı'ndaki Trabzon'da yetişmiş meşhur adamların kabirleri yıkılarak taşları Zindan denilen eski mahpushaneye yığıldı. Trabzon'un eski valilerinden meşhur Kadri Bey'e ve Yunan Muharebesi kahramanlarından Ferik Hamdi Paşa'ya ait kabirler bilerek tahrip edilmiştir. Birbiri üzerine istif edilen bu kabir taşlarından mühim bir kısmı bugün Trabzon'daki Sülüklü Mezarlığı'na nakledilerek duvar diplerine dizilmiş, geri kalanlar da Belediye'ye taşınmış ve o zamanki Belediye tarafından rastgele yerde inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır.

Gerçekten de İmaret Mezarlığı, Trabzon'un toplumsal, idari, ilmi tarihinde iz bırakmış ünlü sakinleriyle birlikte yok oldu. Bu yüzden olsa gerek, Trabzonlular bu parka ilk zamanlarda “Ahiret Parkı³⁹” diyecektir. Yıkılan diğer mezarlıkların ve mezar kitabelerinin akıbeti hakkındaki diğer anlatımlar da, Trabzon kabristanlarında yapılan yıkımların acı yansımaları olarak bugüne gelmiştir. Trabzonlu koleksiyoner ve bir kitap tutkunu merhum Arslan Pulathaneli, Trabzon İl Halk Kütüphanesi eski müdürlerinden ve araştırmacı-yazar Murat Yüksel'e verdiği bilgide; dönemin gazetelerinden Halk Gazetesi'nde “Mezar taşları, kıyyesi 10 paradan satılıyor” şeklinde bir ilan çıktığını belirtmiş, aynı gazetenin daha sonraki sayılarında ise mezar taşlarının kıyyesinin 20 paraya çıkarılarak satıldığını belirten ilandan bahsetmiştir. İlanlarla satılan mezar kitabelerinin, zamanın müteahhitlerince satın alındığını ve inşaatlarda mozaik yapıldığını aktarmıştır. Trabzon basın camiasının önde gelen isimlerinden Şevket Çulha'ya göre ise, satılan ve tahrip edilen mezar kitabeleri, bugünkü mevcudun iki üç katı derecesindeydi⁴⁰.

37 Trabzon'daki pek çok tarihi eserin yıkımıyla ilgili olarak Tahsin Uzer adı karar verici olarak ön plana çıksa da, Trabzon'da yıkımları yanında bazı büyük eserlerin yapılmasında Tahsin Uzer'in etkisinin olduğu da bilinmelidir. Bunlardan; Trabzon Lisesi'nin 18 Haziran 1938'de yeni binasının temelini atılması, Nümune Hastanesi'nin yapılma kararının alınması, Trabzon Havaalanı düşüncesinin projelendirilmesi, Değirmendere'nin suyunu Trabzon'a taşıyacak Atasu projesinin yapımına başlanması, Trabzon şehir içi şu şebeke demir borularının döşenmesi, Trabzon limanının yapım işi ve Zigana tünelinin yapılmak istenmesi, Trabzon şehrinin planlarını yapacak şehir uzmanı Jak Lamber'in çalışmasına izin verilmesi Tahsin Uzer'in çalışmalarıyla gelişmiştir. Uzer'in, Atatürk'ün 1937'deki Trabzon gezisinde, bu projelerin çoğunu ona kabul ettirdiği anlatılmaktadır. 27 Haziran 1938 tarihinde ise, Trabzon Belediyesi, CHP Doğu Vilayetleri Üçüncü Müfettişi Tahsin Uzer'e Fahri Hemşehrilik beratı verecektir. (M.A.B.).

38 İsmail Hacıfettahoğlu, Halil Edhem, *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*, (Ankara, 2001), s. 83.

39 Mahmut Goloğlu, “Mukaddesata Hürmet İrtica Değildir”, *Yeniöl Gazetesi*, 28 Haziran 1949-15 Temmuz 1949.

40 Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, c. 1, (Trabzon, 2000), s. XIV.

4) Trabzon'un Merkezinde Yok Olan Mezarlıklar

a) İmaret Mezarlığı

İmaret Mezarlığı'nın kapladığı alan, şimdiki Atapark ve çevresinden oluşmuştu. Hatuniye Külliyesi içerisinde yer alan ve Gülbahar Hatun Camii haziresini oluşturan İmaret Mezarlığı'nın, Yavuz Selim'in annesi Gülbahar Hatun'un vefatıyla 1505'te türbeye dönüştürülen kabrinin çevresine yapılan definlerle, burasının bir Müslüman mezarlığına dönüşmüş olması muhtemeldir⁴¹. Yavuz Selim'in iki evladının yanı sıra, Trabzon'da görev yapan ve burada vefat eden devlet adamları yanında Trabzon'un en hatırlı insanlarının da defnedildiği bir mezarlık olan İmaret Mezarlığı; Gülbahar Hatun'un, Trabzon Valisi Kadri Bey'in, Trabzon valileri Yusuf ve Asım paşaların türbelerine mekan olmakla birlikte; Trabzon'un ilk TBMM'ye katılmak için Trabzon'dan hareket eden ancak Çarşamba'da şehid edilen Trabzon milletvekili Eyübzade İzzet Bey'in, Yunan Muharebesi kahramanlarından Ferik Hamdi Paşa'nın, Trabzon Valisi Köprülüzade Abdurrahman Paşa'nın, Ali Naki Efendi'nin ve Trabzon ulemasından daha pek çok ismin ebedi istirahatgahı idi. İmaret Mezarlığı'na, fetihten sonra kurulan Trabzon'daki ilk büyük Türk mezarlığı denilebilir. 1922 yazında Türkiye'ye yolculuk eden ve Trabzon'a da uğrayan Rus Sovyet ressam Yevgeni Yevgeniyeviç Lansere'nin, "Trabzon'un en heyecan verici yeri" dediği yer, İmaret Kabristanı'ydı. Bununla birlikte, Trabzon'un ortadan kaldırılan ve ilk park yapılan en büyük mezarlığı da şüphesiz İmaret Mezarlığı oldu.

İmaret Mezarlığı'nın park yapılmasının altında, ideolojik bir mimari yaklaşımın olduğuna dair yorumlar da söz konusudur. "Erken Cumhuriyet döneminde tasarımsal bir sorundan daha çok, ideolojik işe yararlılığı açısından ele alınan parkların "nasıl" olması gerektiğinden çok, nerede olması gerektiği üzerinde kafa yorulduğunu, çoğu zaman şehir içindeki konumlarının kentin modern imajını güçlendirecek şekilde seçildiği söylenmektedir. Buna göre, yurdun pek çok yerinde yapılan ideolojik park düzenlemelerinin Trabzon'da, İmaret Mezarlığı'nda uygulama alanı bulduğu söylenebilir. Nitekim içinde yer alan mezar taşlarıyla, türbeleriyle, medresesiyle ve hatta mezarlıklarla özdeşleşmiş servi ağaçlarıyla "Cumhuriyet ideolojisi için imparatorluk geçmişini çağrıştıran ve modern dünyada yeri olmayan dini içerikli sembollerini barındıran" İmaret Mezarlığı ortadan kaldırılmış, yerine Cumhuriyet'in yüzünü koyan Batılı anlamda bir park düzeni getirilmiştir⁴²".

İmaret Mezarlığı, ideolojik yaklaşımlardan hareketle bir park haline getirilse de, bu mezarlığın zorunlu bir kültür değişimine uğratılmasına kadim mimari doku ve kadim toplumsal algı açılarından itirazlar da yapılmaktadır. Araştırmacı-Yazar Yahya Düzenli, bu durumu Trabzon'da bir 'Urbicide' olarak yorumlamakta ve yapılanlara 'Şehir Soykırımı' olarak yaklaşmaktadır. Düzenli'ye göre; "Eskiye silme" adına şehirlerin "hafızalarını imha" operasyonlarının bir parçası niteliğindeki şehir düzenlemelerine ilk önce tarihî dokudan, tarihi mekânlardan, tarihî mezarlıklardan başlamaları oldukça manidardır. Trabzon, bir medeniyet şehri olarak bu "imha"dan ilk önce payını alan şehirlerdendir. Bir şehri 'yaşanılır' kılan, toprağın "üzerindekiler" olduğu kadar toprağın "altındakiler"dir de. Altındakiler yâni toprağın "yaşanılır" kılınmasını sağlayan "sahip"leri. Bunlar, insanlarla iç içe "istirahatgâh"larından şehri seyrederek. Onlar, biz farkında olmasak da 'yaşamaya devam' ederler. Bir medeniyet, hem toprağın altındakilerle hem de üstündekilerle birlikte varlığını devam ettirir. Bu anlamda, tarihsel-zihinsel dönüşümlerin okunacağı önemli köşe taşları arasında mezarlıkların da olduğunu söylemek, fark etmek, gerekiyor. Belki de, Osmanlı şehirlerinin kuruluşu, düzenleniş ve gelişiminde yaşayanlarla ölenlerin iç içe birbiriyle adeta 'haberleştiği', 'mesajlaştığı'

41 Ömer İskender Tuluk, "İmaret-i Hatuniye'den Atapark'a: Trabzon'da Kamusal Alan Dönüşümüne Erken Bir Tanıklık", *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, Hazırlayanlar: Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli, (İstanbul, 2010), s. 125.

42 Tuluk, a.g.m, s. 138, 139.

kabristanlar bu iki Peygamber Şehrindeki kabristan örnek alınarak gerçekleşmiştir. Ve bu gelenek cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sürmüş, sonra ‘kök kurutucular’ın marifetiyle hayatla-ölüm ve hakikat arasındaki irtibat koparılmıştır. Şehirler medeniyetlerin sergi yerleridir. Onun içindir ki şehirle medeniyet birlikte anlam kazanır veya birlikte gerçek bütünlüğüne kavuşur. Mezarlıklar da bu serginin, arkeolojik malzeme türünden olmayan, hayatın ‘canlı’ mekânları, öteyi işaret eden dekorlarıdır. Bugün, tarihsel genetik ve tasarımlarımıza uygun yeni bir anlayış getirilemediği için şehirlerimizin dışına çıkarılan mezarlıklar, artık şehirlilere ‘ölüm’ü hatırlatmıyor. Beton ormanını andıran şekilsiz, çirkin, mermer istifinden ibaret modern mezarlıklar, insanımızı ‘kaçırıyor’. İlber Ortaylı’nın deyişiyle “bu yeni türeyen zevksiz ölüler evi”... Trabzon da bu ‘katliam’lardan nasibini almış önemli bir medeniyet şehridir. Belki de Rus işgalindeki tahribatlarla yarışacak bir şehir tahribatına kendi yöneticilerinin eliyle sahne olmuştur⁴³”.

Atapark’a dönüştürülen İmaret Mezarlığının geniş bir alanı kaplaması nedeniyle, geniş bir alanda yıkım yapıldı. Bugünkü Gülbahar Hatun Camii’nin etrafı ve Atapark’ın şimdiki yeri, SSK Müdürlüğü’nün yeri, Nejat Ongan Tiyatrosu’nun yeri, Suat Oyman Parkı’nın yeri, hep İmaret Mezarlığı’nın kapladığı alanın içerisindeydi. Şimdiki SSK İl Müdürlüğü’nün Atapark’ta bulunan binasının yeri, Erdoğan ve bölgesinin saygın isimlerinin defininin gerçekleştiği kısımdı. Çetintaş’ın raporundan sonra, 1935-1939 yılları arasında görev yapan Umumi Vali Tahsin Uzer’in emirleriyle İmaret Kabristanlığı ortadan kaldırıldı. 1938 yılı Haziran ayında Trabzon İsmetpaşa (eski İmaret) Mahallesi’nin ortasında kalan mezarlık park yapılırken⁴⁴, 1938 Temmuz ayında ise Belediye tarafından mezarlığın şimal (kuzey) ve doğu kıyıları duvarları çevrildi⁴⁵. İmaret Mezarlığı’ndaki kabirlerin bazıları aileleri tarafından alındı, bazıları yeni Sülüklü Mezarlığı’na nakledildi. Fakat bu arada çok büyük miktarda taş ya kayboldu ya da tahrip edildi. Yine Zağanos’taki burcun köprüye bakan yönünde ve çeşmenin ön tarafında bulunan mezarlık da ortadan kalktı. Mezarlığın kaldırılmasından sonra, Trabzon içme suyu tesisatını yapan Alman Hohtif şirketi, İmaret Mezarlığı’nın yerine yapılan Atapark’a bir havuz hediye etti⁴⁶. Bazı kurumlar da ileriki yıllarda İmaret Mezarlığı’nın boşaltılan arazisine taşındı. Nitekim 19 Mayıs 1966 tarihinde Trabzon İl Halk Kütüphanesi Atapark’taki şimdiki yerine yerleşti⁴⁷. 1 Mart 1970’de ise, bugünkü tiyatro binasının yerinde Atapark Sineması açıldı⁴⁸. Mezarlığın Atapark dışındaki bazı kısımları da ilerleyen süreçte parka çevrildi. Bu açıdan, 26 Kasım 1982 tarihinde İmaret Mezarlığı’nın kuzey tarafında ve Zağanos Burcu önünde kalan kısmı Trabzon Belediyesi’nce düzenlenerek buraya Suat Oyman Parkı adı verildi⁴⁹. Bu müdahaleler yanında, İmaret Mezarlığı’nın Kavak Meydan’a kadar uzanan ve bugün Küçük İmaret denilen mezarlığa kadar olan alandaki mezar alanı da çoğunlukla vatandaşlar ve resmi kurumlar tarafından işgal edildi. Nitekim, Atapark’taki askeri gazinonun karşısında bulunan ve yıllarca Trabzon’a ekmek üreten bir fırın, inşaat için 2008 yılında yıkılınca altından tarihi mezar kalıntıları çıktı. Bu mezarların Osmanlı dönemine ait olduğu tespit edildi⁵⁰. Yine Atapark’taki eski Tekel binasının yanından yakın zamanlarda yapılan alt geçit kazısı sırasında, çeşitli insan kemiklerine rastlandı. Zağanos Burcu ile eski Askerlik Dairesi arasında bulunan ve birkaç yıl evvel kamulaştırılarak yıkılan binaların yıkımı esnasında da temellerden insan kemiklerinin çıkması, mezarlığın bu cihetten de işgal altında olduğunu göstermiştir. Buralarda daha evvelden yaptırılan ancak yakın zamanlarda yıktırılan dükkânların temel kazıları

43 Yahya Düzenli, *Ben Bir Ulu Şehre Vardım*, (İstanbul, 2010), s. 343-346.

44 *Yeni Yol Gazetesi*, 15 Haziran 1938.

45 *Yeni Yol Gazetesi*, 13 Temmuz 1938.

46 *Yeni Yol Gazetesi*, 6 Mayıs 1939.

47 Mehmet Akif Bal, *Kronolojik Trabzon Tarihi*, (İstanbul, 2013), s. 609.

48 Bal, a.g.e., s. 647.

49 Bal, a.g.e., s. 777.

50 *Taka Gazetesi*, 15 Nisan 2008.

sırasında çok sayıda mezarın çıktığı da, yine görenlerin şahitliğindedir. Tanjant yolunun yaptığı yıkımdan sonra Gülbahar Hatun Camii'nin etrafında bulunan son mezar taşları da, 2009 yılı başlarında kaldırılarak Sülüklü Mezarlığı'na taşınmaları sonucunda, günümüzdeki Gülbahar Hatun Camii ve etrafı büyük oranda mezarlıklardan arındırıldı. İmaret Mezarlığı'nın mezarlık olarak ayakta kalan son parçası, Küçük İmaret Mezarlığıdır. Bu mezarlık, Trabzon Valiliği'nin güney doğu çaprazında bulunan ve Açık Türbe ile Hamzapaşa Camii'nin de içinde yer aldığı mezarlık olup, Atapark ile Kavak Meydan arasında kalmıştır. Bugün, bu mezarlığın önemli bir kısmı ayakta dursa da, etrafının apartmanlarla işgal edildiği görülmektedir.

b) Kavak (Kabak) Meydan Mezarlığı

Kavak Meydan'da bulunan Kavak Meydan Mezarlığı, şimdiki Fatih Devlet Hastanesi'nden (eski SSK Hastanesi) başlayıp, Trabzon Lisesi'nin ön tarafına kadar uzanmaktaydı. Kavak Meydan'da Orman Bölge Müdürlüğü'ne ait lojmanların bulunduğu yer ile, Trabzonspor Avni Aker stadyumunun olduğu yer, bu büyük mezarlığın ortasında idi. Yavuz Selim futbol sahasının olduğu yer de bu büyük mezarlığın parçasıydı. Hatta şimdiki futbol sahalarının bulunduğu alandaki mezarlık, bir türbenin etrafında toplanmıştı. 30 Kasım 1937 tarihinde Trabzon Belediyesi'nce stadyum yerinin istimlakı başlatılınca⁵¹, bu sahanın ortasındaki türbenin yakın zamanlarda ortadan kaldırıldığı da biliniyor. Kime ait olduğu bilinmeyen Kavak Meydan Türbesi, sekizgen bir gövde üzerine yüksek kasnaklı bir kubbeye sahipti. Her köşede bir penceresi vardı. İyi bir taş işçiliği ile pencereler sağır sivri kemerlerle dekore edilmişti. Kemerlerle, atlamalı olarak kullanılan açık ve koyu renkli taşlar, güzel bir görünüm arz ediyordu. Fakat bu 16. yüzyıl eseri, Sedat Çetintaş'ın yıktırılmamasını ifade ettiği raporuna rağmen yıktırıldı⁵². Öte yandan, Kavak Meydanı'nda bulunan Askerlik Şubesi'nin yeri de lokal bir eski mezarlık olup, bu mezarlık Askerlik Şubesi yapımı için satın alınmış ve mezar sahiplerinden, bu alandaki mezarlarını almaları istenmiştir. Burada kalan sahipsiz pek çok mezar taşı ise, yerel anlatımlara göre Ayasofya Müzesi'nin bahçesine kaldırılmıştır.

c) İskender Paşa Mezarlığı

Meydan semtinde İskenderpaşa Camii etrafında bulunan mezarlık, 1533 yılında Trabzon valisi İskender Paşa'nın vefatı ve yaptırdığı caminin yanına defnedilmesiyle oluştu. Mezarlık, İskenderpaşa Camii'nin batısında yer almıştı. Duvarla çevrili olan mezarlıktaki taşların şahidelerindeki kavuklar, devlet ileri gelenlerine ait olduğunu kanıtlar⁵³. Mezarlığın kuzey tarafında ise, 1885 yılında Trabzon'un ilk belediye binası yaptırıldı. Bu durum, belki de mezarlığın çevresindeki yapılaşma ile ilgili ilk adım sayılmalıdır. Mezarlığı yapılaşmaya açılması ise, 25 Ocak 1965 tarihinde oldu ve Trabzon'da İskenderpaşa Vakfı hayratından İskenderpaşa Camii harimi bitişiğinde bulunan arsanın Trabzon Belediyesi'ne satılmasına izin verildi⁵⁴. Mezarlığın bulunduğu alanın güneyinden bugün bir tali yol geçerken, geri kalan kısım da apartmanlarla çevrili vaziyettir. Mezarlık alanı ve çevresindeki resmi ve sivil yapılaşmalar sonucunda mezarlık bugün, İskender Paşa'nın mezarı hariç, tamamen yok edilmiş haldedir⁵⁵.

d) Moloz (Reşadiye) Mezarlığı

Trabzon'un sahil kısmındaki Reşadiye Caddesi'nde ve yolun batısında bulunan Moloz Mezarlığı, Belediye Mezarlıklar Nizamnamesi'nin 6. maddesine tevfikan, 15 Nisan 1939

51 Bal, a.g.e., s. 443.

52 Haşim Karpuz, "Trabzon'da Yok Olan İslam Devri Eserleri", İ.Ü. Sanat Tarihi Yıllığı XII, Ayı Basım, (İstanbul, 1983), s. 100.

53 Candan Nemlioğlu, *Görsel Belgelerde Trabzon 1461-1914*, (İstanbul, 2005), s. 40.

54 Bal, a.g.e., s. 600.

55 1965'ten itibaren özellikle eski Trabzon Belediye ana binasına yapılan eklentilerle, camiye yapılan ek binalarla ve halkın işgalleriyle ortadan kaldırılan İskenderpaşa Mezarlığının kapladığı alan, Trabzon Büyükşehir Belediyesi tarafından 2012 yılında başlatılan ve halen devam eden Meydan Parkı 2. Etap düzenlemeleri kapsamındaki çalışmalarla birlikte bir sosyal hizmet haline dönüştürülüyor. Bu alanda eskiden olduğu gibi, sadece İskender Paşa'nın kabri kalıyor. (M.A.B.).

tarihinden itibaren büyük oranda tasfiye edildi. Mezarların çoğu, Asri Mezarlığa taşındı⁵⁶. Sotka semti sınırında bulunan Moloz yahut Reşadiye Mezarlığı, bir takım ifadelerle göre Trabzon'un fethi sırasında şehid düşen Osmanlı denizcilerinin veya kaledaki askerlerin mezarlığıydı. Sınırı, Hızırbey'in alt tarafına ve Zağanos'taki TEKEL'e (şimdiki Trabzon Büyükşehir Belediyesi binası) kadar uzanırdı. Bu mezarlık, Trabzon kalesindeki askerlerin de definlerinin yapıldığı yer olarak tahmin edilmektedir. Sıra sıra mezarlıkların olduğu bu kabristan, yıkılmadan önce harap hale gelmişti. Mezarlığın yeri, 1960-1970'li yıllarda otobüs terminali yapıldı. Yıkım sırasında yakınları bulunamayanların mezarlarının ve mezar taşlarının denize döküldüğü söyleniyorsa da kitabelerin akıbeti çok da belli değildir. Mezarlığın bir kısmı yola, bir kısmı otobüs terminaline gitti. Müslüman mezarlarının ve mezar taşlarının tasfiyesi yanında, ilginç bir gelişme daha yaşandı ve 31 Mart 1988 tarihinde Trabzon Belediyesi'nin Reşadiye Mezarlığı arazisinde devam eden inşaatında tarihi eserlerle dolu bir mağara da ortaya çıktı⁵⁷. Mezarlık alanına yaptırılan binalar, çok sayıda kuruluşa ev sahipliği yaptı. MTA Bölge Müdürlüğü buradaki terminal binasına taşındı. Bina bir ara fuar alanı oldu. 1985 yılında zamanın Belediye Başkanı bu binayı yıkarak minibüs otoparkına çevirdi. Halen, mezarlık alanı üzerinde Kamacı Spor Salonu adlı bina bulunmaktadır. Bölgede bulunan bir diğer mezarlık veya Reşadiye'nin devamı olan Hızırbey Mahallesi'ndeki mezarlık ise, 5 Ekim 1959 tarihinde Trabzon Belediyesi'nce Verem Savaş Dispanseri'ne satılmıştır⁵⁸.

e) Tabakhane Mezarlığı

Tabakhane Köprüsü'yle Hacıkasım Mahallesi arasında kalan yamaçta bulunan mütevazı bu mezarlık, belediye tarafından yıktırıldıktan sonra, 1 Haziran 1956 tarihinde çiçeklendirilip ağaçlandırıldı⁵⁹. Bu şekilde mezarlık özelliğini kaybetti.

f) Müftü Camii Mezarlığı

Müftü Camii'nin etrafında bulunan hazine, Rusların bugünkü Meydan Parkı'nın yanından Ayasofya Mahallesi'ne doğru 1916-1918 arasında birkaç mahalleyi yıkarak geniş bir cadde açmaları sırasında büyük oranda yok edildi. Bu yeni caddenin silip süpürmüş olduğu evlerin ve mezarlık gibi mekânların da hepsi Türklerindi⁶⁰. Halen, Müftü Camii etrafında bazıları harap vaziyette birkaç mezarlık kalmıştır⁶¹.

56 *Yeni Yol Gazetesi*, 11 Mart 1939.

57 Bal, a.g.e., s. 828. Nitekim Mimarlar Odası Eski Başkanı Bekir Gerçek Bey de, terminal yapılırken mezarlığın güneyinden zengin mozaikli bir kaya kilise çıktığını ve fakat üzerine aceleyle beton enjekte edilerek kapatıldığını ifade etmektedir.

58 Bal, a.g.e., s. 568.

59 Bal, a.g.e., s. 551.

60 Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, (Trabzon,, 1986), s. 21.

61 28 Eylül 2013 tarihli Taka Gazetesi'nde çıkan "Trabzon Müftü Camii'ndeki Düşündürücü Durum" başlıklı yazımda, Müftü Camii'nin bitişiğinde bulunan tarihi kabirlerdeki üzüntü verici bir durumdan bahsetmiş ve özetle: "Trabzon Müftü Camii bahçesindeki mezar kitabelerinin kimi kırık, kiminin başlığı bir garip yerde, kimileri üst üste yığılmış, bir tarafa atılmış, kimisi çatı kiremitlerinin bulunduğu bir ortamda istif edilmiş haldedir (!). Camiyi yaptıran Hacı İsmail Efendi'nin orijinal mezar kitabesi bile, mezarından uzak bir yerde dikili. Özelde Müftü Camii tarihi ve genelde Trabzon tarihi için çok önemli olan bu mezar taşlarının bu durumunu nasıl açıklayacağız?» demiştim. Fakat, cami etrafındaki mezarların durumuyla ilgili hiç bir gelişme olmadı. Bu defa, 25 Ağustos 2014 tarihli aynı gazetede ki köşemde, "Müftü Camii'ndeki Tahribata Duyarlı Birileri Var Mı?" başlıklı bir başka yazı yazmış ve: "Trabzon Müftü Camii'nin hemen etrafında bulunan eski birkaç mezarlık ve yerinden edilmiş mezar kitabelerinin harap hali ve ilgisizlikleri ile ilgili olarak, durumu 2013 Temmuz ayında fotograflamış, 28 Eylül 2013 tarihli Taka Gazetesi'ndeki bir köşe yazımda ise durumdan bahsetmiştim. Kitabelerle ilgili birkaç ay sonra çektiğim fotoğraflarda durum değişmedi. En son bu ağustos ayında camiye tekrar uğradım. Fakat durumun daha da berbatlaştığını cidden üzülmeye başladım. Mezar kitabelerinin harap hali devam ederken, mezarlık alanının; naylon torbalarla, çuvalarla, tahta eşya parçalarıyla, istiflenmiş kiremitlerle, çay tabaklarıyla dolu olduğuna rastladım. Daha önceden fotografladığım bazı mezar kitabelerini ise göremedim. Bir tarihi mezarlığa gerekli önemi verememek, burayı temiz tutamamak, oradaki eski mezar kitabelerini ziyaretçilere sergileyecek bir düzeneği oluşturamamak ne ile izah edilir? Öyleyse, takdiri kamuoyunun vicdanına bırakıyorum ve Galip Kemal Bey'e ait bir sözü tekrar naklediyorum: "Ölüsüne hürmet etmesini bilmeyen bir milletten, dirisine de hayır gelmez" demiştim. Sonra ne oldu diye sorarsanız onu da söyleyeyim. 2015 Ağustos ayındaki ziyaretimde gördüm ki, hiç bir şey değişmemiş. İlgili kurumların hepsi, topu birbirine atmaya devam ediyor. İnisiyatif almak gibi

g) Bahçecik Eski Mezarlığı

Bahçecik Mahallesi'nde bulunan ve park olarak kullanılırken, Basın Sitesi adı altında bir toplu konut alanına dönüştürülen yer, Trabzon'un eski mezarlıklarından biriydi. Muhtemelen bu mezarlığın uzantısı olan ve Bahçecik Mahallesi'ndeki Mehmet Akif Ersoy Camii'nin yerinde bulunan eski mezarlıkta, cami yapımı nedeniyle yakın zamanlarda ortadan kaldırıldı.

h) Meydan (Taksim) Mezarlığı

Eski adıyla Meydan Mezarlığı olan şimdiki Fatih Parkı (bir dönem Aşıklar Parkı diye de nitelenen park), eski bir Müslüman mezarlığı idi. Mezarlıklar ortadan kaldırılıp, mezarlık arazisinin bir kısmı da işgal edildikten sonra bu mezarlığın yerinde Fatih Parkı yapıldı. Mezarlık alanı resmi işgale de uğradı ve 25 Ekim 1948 tarihinde Trabzon Belediyesi'nce, Taksim Meydanı'nda eski küçük mezarlık arsası üzerine benzin satış deposu yapılmasını teklif eden Vakum Kumpanyası'nın teklifi kabul edildi⁶². 5 Ekim 1964 tarihinde, Trabzon Belediyesi'nce Taksim Meydanı'nın adının Fatih Meydanı, Taksim Parkı'nın adının ise Fatih Parkı olarak adlandırılması kabul edildi⁶³. Öte yandan, Meydan Mezarlığı yani şimdiki Fatih Parkı'nın karşısında bulunan Taksim Karakolu'nun olduğu yer de Müslüman mezarlığıydı. Mezarlığın yerinde önceleri iki katlı Taksim Karakolu yapıldı. Bu bina daha sonra yıkılınca aynı yerde şimdiki karakol binası yapılmıştır.

i) Erdoğan (Tekfurçayır) Mezarlıkları

Erdoğan Mahallesi'nde Erdoğan Camii'nin yanında bulunan eski mezarlık bugün ortadan kalkmış olup, mezarlığın etrafında sadece demir çit kalmıştır. Erdoğan Kışlası'nı Köşk'e doğru geçince sol tarafta bulunan mezarlıktan ise bugün herhangi bir şey kalmamıştır. Yine Köşk'e çıkarken, Kisarna yol ayrımının aşağısında bulunan eski mezarlık alanı, apartmanlar arasında kaybolmuştur⁶⁴.

j) Yenicuma Mezarlıkları

Yenicuma Mahallesi'nde Pazaryeri olarak kullanılan alan, Acem Mezarlığı idi. Yenicuma Mahallesi'ndeki Doğum Hastanesi'nin bulunduğu alan da büyükçe bir mezarlıktı. 3 Haziran 1964 tarihinde Yenicuma Mahallesi mezarlığının yerinde Trabzon Doğumevi ve Çocuk Hastanesi yapılması kararlaştırılınca, buradaki mezarlık tasfiye edildi⁶⁵. Nitekim, 13 Haziran 2009 tarihinde Yenicuma Mahallesi'ndeki Doğum ve Çocuk Hastalıkları Hastanesi'nin ek bina yapımı için gerçekleştirilen kazılar sırasında toprağın altından iskeletler ve tarihi mezar taşları çıkmıştır⁶⁶.

j) Aldıkaçtı Mezarlığı

Hacıkasım Mahallesi'nden Boztepe'ye çıkılırken, Zeytinlik Yokuşuyla Boztepe yolunun birleştiği noktada ve eski Aldıkaçtı Çeşmesi'nin tam karşısında bulunan mezarlık, 15 Mart 1939'dan itibaren Belediye Mezarlıklar Nizamnamesi'nin 6. maddesi hükmüne binaen tasfiye edildi. Mezarlıktan çıkan cesetler ve kemikler, Asri Mezarlıkta ayrılan yere konuldu⁶⁷. Mezarlık bundan sonra bir dönem çocuk parkı olarak kullanıldı, yakın zamanlarda ise bir apartmana dönüştürüldü. Fotograf sanatçısı ve koleksiyoner Coşkun Kulaksızoğlu'na göre, Trabzon'un

bir yaklaşım ise ortada yok. Kimse konunun üzerinde kalmasını istemiyor. Bu küçük mezarlık alanı ise, bu sebeple daha kötü bir duruma doğru gidiyor. (M.A.B.).

62 Bal, a.g.e., s. 488.

63 Bal, a.g.e., s. 598.

64 Nitekim, Trabzon'un 3 Nolu Erdoğan Mahallesi Muhtarı, 16 Haziran 2010 tarihinde muhtarlıklarının yanında bulunan atıl durumdaki mezarlığı temizlerken, tarihi olduğu öğrenilen ve üzerinde Osmanlıca yazıların bulunduğu başlığı olan bir mezar kitabesine rastlamıştır. <http://www.haber61.net/erdogduda-tarihi-mezar-59720h.htm> (Erişim tarihi: 3 Ekim 2015).

65 Bal, a.g.e., s. 593.

66 *Günebakış Gazetesi*, 13 Haziran 2009.

67 *Yeniöl Gazetesi*, 15 Mart 1939.

nl kitapçısı Kitabı Hamdi Bey, Harf İnkılabı'ndan sonra elinde kalan yasaklı Osmanlıca kitapları da bu mezarlığa gmmtr.

k) Yenimahalle Sahili ve Yıldızlı'daki Kayıp Çerkes Mezarlıkları

19. yüzyıl ortalarında Rusların Kafkaslara hakim olmaya başlamasıyla Kafkas Müslümanları topraklarını terk etmiş, bunların bir çoğu gemilerle Trabzon'a getirilmişti. Fakat Çerkeslerin pek çoğu ilk uğradıkları Osmanlı limanı Trabzon'da, çiçekten, tifsten ve skorbtten lmlerdi. Nitekim, 1863 kışında, Trabzon'da günde yirmi ile elli arasında erkes lmekteydi. Yalnız Trabzon'da ölenlerin sayısı 30.000'i bulmuş olabilir. (Trabzon'da) mezarlıkların yakınlarındaki semtler, bu mezarlıklara ller gömülürken gösterilmesi gereken dikkatin gösterilmemesi ve bundan kaynaklanan sakıncalı sonuçlar nedeniyle oturulamaz olmuşlar ve aileler tüm bireyleriyle konutlarından ayrılmılardı⁶⁸. McCarty'e göre; 1864 yılı AĞustos ayında Trabzon'a, Ruslardan kaçan 116.100 Kafkas göçmeni gelmişti. Göçmenlerin geçici olarak istihdam edilmesi zorluğu yanında, sağlık koşullarındaki elverisizlik yüzünden ölen göçmenlerin sayısı da ürkütücü boyutlara varacaktır⁶⁹. Trabzon'da meydana gelen bu dramda hayatlarını kaybeden Çerkesler bir takım yerlerde ve çoğunlukla toplu olarak defnedilmilerdi. Trabzon'un Yenimahalle semti sahilinde (Nümune Hastanesi'nden Ayasofya'ya giderken sağda bulunan müstakil evlerin yerleri) Çerkes mezarlığı olarak bilinen büyük bir mezarlık açılmıştı. Bu mezarlık, maalesef korunamadı ve yok oldu. Trabzon'daki bu mezarlık alanı bugün tamamen binaların ve yolların igalindedir. Bu bölgedeki mezarlık alanıyla ilgili bir başka yorum ise, bugün di hastanesi olarak yeniden düzenlenmeye çalışılan TEKEL eski binasının yerinin de bir mezarlık olduğu yönündedir. Çerkes muhacirleriyle ilgili ikinci mezarlık bölgesi, Trabzon'un doğusunda bulunan Akçaabat Yıldızlı'daki erkes mezarlığıdır. Mezarlık, Yıldızlı'da u anda özel bir kolejin bulunduğu arazinin üst kısmında idi. Halk tarafından burası erkes mezarlığı olarak anılmaktaydı. Mezar talarının olmadığı bu alan, muhtemelen toplu ölümler yaşayan erkes muhacirlerin, Trabzon'dayken toplu halde defnedildikleri yerlerden biridir. Bu bilgilerle birlikte, Trabzon'da vefat eden Çerkeslerin mezar taına sahip tarihliyelerinin Trabzon'daki defnedildiği yerlerden birinin İmaret Mezarlığı olduğu ve bu mezarlığın sökülmesinden sonra, buradaki bazı erkes mezar talarının Sülüklü Mezarlığı'na taşındığı da bilinmelidir⁷⁰.

l) Fatih Mezarlığı

Trabzon Ticaret Lisesi'nin olduğu yer, bir diğer mezarlık alanıydı. 1958 yılında bu alandaki metruk bir mezarlığın belediyeye devrinden sonra Sosyal Sigortalar Kurumu'na ait 200 yataklı Trabzon hastanesi aıldı⁷¹ (imdiki Fatih Devlet Hastanesi). Bugünkü Fatih Devlet Hastanesi'nin (eski Trabzon SSK Hastanesi) batı tarafında bulunan mezarlığın son kalıntılarının yakın zamanlara kadar, Hastane'nin güneybatı köşesinde şimdiki otobüs durağının bulunduğu yerde mevcut olduğu, semt sakinlerinin belleğindedir.

m) Diğer Kayıp Mezarlıklar

Değirmendere Hayali Mahallesi'ndeki eski Trabzon Garipler Mezarlığı, burada zrller Okulu'nun yapılmasıyla ortadan kalktı. Ortadan kalkan kalabalık mezarlıklar yanında, münferit tarihi kabirlerin bulunduğu yerler de söz konusudur. Araştırmacı merhum Cumhuriyet Odabaıoğlu, Zağanos Köprüsü'ne Atapark tarafından girildiğinde sağ tarafta bulunan ve daha sonra bir Akaabatlı tarafından satın alınan dkkndan ve burada bir mezar bulunduğundan

68 Justin Mccarty, *lm ve Sürgün 1821-1922*, eviren: Bilge Umar, (İstanbul, 1995), s. 39.

69 Birtakım kaynaklarda, 1865'e kadar Trabzon'da toplam 53.000 Kafkas gmeninin (erkesin) ldĞ belirtilmektedir. Bakınız: <http://www.kaffed.org/bilgi-belge/anilar-tanikliklar/item/1632-rus-erkes-savaşı-ve-erkes-soykırımına-dair-raporlar-ve-tanikliklar.html> (Erişim tarihi: 2 Ekim 2015).

70 Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, c. 5, (Trabzon, 2000), s. 202..

71 Bal, a.g.e., s. 558.

bahsetmektedir⁷². Dükkân sahibi bu mezarı buradan taşıyarak, yerini dükkâna dönüştürmüştür. Bu münferit kabir, Trabzon kalesinin Ortahisar denilen merkezi kısmında rastlanan ilk Müslüman mezarı bilgisi olarak düşünülebilir.

n) Trabzon'da Mezar Kitabelerinin Sergilendiği Yerler

Trabzon'da yıkılan tarihi mezarlıklardan toplanmış kitabelerin sergilendiği veya istif edildiği bazı yerler de söz konusudur. İmaret Mezarlığı başta olmak üzere, yıkılan ve ortadan kaldırılan bazı mezarlıklardaki kitabeler taşınarak, yeni kurulan Sülüklü mezarlığına istif edilmiştir. Buradaki mezar kitabeleri, 1990'lı yılların sonunda elden geçirilmiş ve ayakta sergilenmeleri için kaideler yapılmış hatta buradaki kitabeler bugünkü alfabeye çevrilmiştir. 1937 yılında ihdas edilen Sülüklü Mezarlığı'ndaki mezar taşları, bir açık hava müzesi yaklaşımı ile sergilenmektedir. Yavuz Selim'in evlatlarının sandukalarının da bulunduğu bazı kitabeler ise, Ayasofya Müze Camii'nin bahçesine taşınmış ve sergilenmiştir. Fakat daha sonra bu kitabeler buradan da kaldırılarak, Ayasofya'nın bugün kafeterya olarak düzenlenen bölümüne taşınmış olup, halen pek çoğu yan yana ve sıkışık vaziyette sergilenmektedir⁷³. Ayasofya'ya taşınan mezar kitabelerinin bir kısmı ise bugün Kostaki Konağı olarak bilinen Şehir Müzesi'nin alt katındadır.

5) Trabzon'un İlçelerinde Yok Olan Mezarlıklar

Trabzon merkezinde bulunan tarihi mezarlık alanlarındaki büyük tahribat, kendisini maalesef ilçelerde de göstermiştir. Çok sayıda tarihi mezar yanında pek çok şehidlik ise zamanla ortadan kalkmış ve hatta kaldırılmıştır.

a) Akçaabat'ta Yok Olan İslam Mezarlıkları

Akçaabat, Rus tahribatı doğrultusunda mezarlıkları ve mezar kitabeleri yanında, şehidlikleri açısından da ağır yıkım yemiştir. Akçaabat ilçesindeki Dürbinar Mezarlığı'nın uğradığı tahribat, 1914-1916 arasındaki ağır bombardımanların tesiriyle gerçekleşti⁷⁴. Mezarlıkları tahrip eden Ruslar, Akçaabat mezarlıklarından aldıkları mezar taşlarını da kaldırım döşemekte kullandılar⁷⁵.

b) Vakfikebir'de Yok Olan İslam Mezarlıkları

Vakfikebir ilçe merkezindeki eski mezarlık 1940'lı yıllarda yıkıldı. 1960'lı yıllarda mezarlık alanında bina inşaatlarına başlandı. İnşaatlar sırasında, toprağa karışmış insan

72 Cumhur Odabaşıoğlu, *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, (Ankara Tarihsiz), s. 159.

73 31 Ağustos 2014 tarihli Taka Gazetesi'nde, Ayasofya Müze Camii bahçesindeki kitabelerin hüznü veren duruşlarına ve durumlarına dair "Ayasofya Camii Bahçesindeki Tarihin Halipürmelali" alt başlıklı bir yazı yazmışım. Yazıdaki ifadelerim özetle şunlardı: "Osmanlı hanedanına mensup isimlerin mezar taşlarının da bulunduğu bu kıymetli mezar kitabelerinin en güzel şekilde sergilenmesi gerekirken, bir kısmının müze kafeteryası girişinde, bir kısmının kafeterya mutfaklığı ile kafeterya deposu arasında, bir kısmının kafeterya tuvalet aksamı yanında sergilenmesi nedir? Bırakın sanat değerini, bizim kültürümüzde ölüye ait bir kitabe ile tuvalet kültürüne ait bir donanımın bu kadar yakinen yan yana gelmesi mümkün müdür? El arabaları, mutfak tüpleri, el yıkama lavabosu ve çöp torbaları ile mezar kitabeleri yan yana gelebilir mi? Hristiyan mezar taşları ile İslam mezar taşlarını istif eder gibi yan yana getirmek, hangi tasnif yaklaşımının ürünüdür? Kafeterya, şartları gereği bir keyif ortamıdır. Keyif ortamında merhum insanlara ait malzemenin sergilenmesi, bize ve kültürümüze yakışan bir durum mudur? Peki o nadide çinilerin açık havada sergilenmesi nedir? Hava şartları gereği çinilerin tahrip edilmesine göz yummak yerine, bunları camekanlı ve korumalı bir ortamda sergilemek gerekmez miydi? Müze malzemesi olduğu belli olan ve yerinden sökülmüş ferforje demir parmaklıkları, kafeterya çayhanesi ile arkasındaki tarihi sütunların arasına depolamak, hangi yaklaşımla izah edilir? Mezar kitabelerini, yer kazanma amacıyla adeta birbirine sokuşturmaktan öte, her birini bir kaideye dayandırarak anlamlı bir şekilde sergilemek gerekmez miydi? Kitabelerin kime ait olduğu ve kitabelerde geçen ifadelerin bugünkü alfabeyle yazılacağı plakalar hazırlansa idi, ziyaretçilerin kitabelerde adı geçenlerden haberdar olması faydalı olmaz mıydı. Vatandaş, buradaki sanat eserlerinden habersiz. Öyle ki, eski mezarların üzerine konulan ve ortası genişçe oyuk olan mermer bloğu bile, bazıları eski bir tuvalet taşı olarak algılamaktadır. Bu kitabelerin bir servet olduğunun farkında mıyız?". Mehmet Akif BAL, "Trabzon'a Dair Düşünceler 3", *Taka Gazetesi*, 31 Ağustos 2014.

74 Rus bombardımanının şehir üzerindeki tahribatının boyutları için bakınız, Mehmet Akif Bal, "Trabzon'un Rus Donanmasıyla Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri (1914-1916)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XXVII, (Kasım, 2011), Sayı: 81, s. 545-576.

75 Özcel, a.g.e., s. 18.

kemikleri ve mezar taşları ortaya çıktı. Yine Vakfıkebir'in Kirazlık Köyü'ndeki eski mezarlıklar sökülmuş ve mezar taşları kayıklarla denize atılmış, geriye sadece birkaç mezarlık kalmıştır. Vatandaşın mezarlıklar sebebiyle bölgenin tarihi eser alanı yapılacağına dair tahminleri, bu yok edişin temel sebebi olmuştur.

c) Sürmene'de Yok Olan İslam Mezarlıkları

Sürmene'de Abidin Cevher Kız Meslek Lisesi'nin etrafında bulunan eski mezarlıklar yok edildi ve yerlerine şimdiki Sürmene Kapalı Spor Salonu yaptırıldı. Bu mezarlık, deniz kumu ile toprağın birleştiği bir yerdeydi. Mezar taşları, Belediye tarafından kaldırıldı. Sürmene Çamburnu-Yeniay arasında sahil yolunun yapımı esnasında çok sayıda eski mezarlık alanı ortadan kalktı. Balıklı sahilindeki eski mezarlıklar başka yerlere nakledildi. Sürmene Aksu Köyü'nde eski bir mezarlık alanı, yıkılarak şimdiki mevcut çay fabrikasının önündeki alana dönüştü. Çavuşlu Köyü'nde eski ahşap caminin yıkılıp yerine yeni beton caminin yapılması sırasında (tahminen 30-40 yıl evvel) çevrede bulunan eski mezarlıklardan pek çoğu tahrip edildi. Buradaki en eski mezarın (H. 1100 tarihli Muhammed İbni Çavuş'a ait taş), caminin temelinde kaldığı ifade ediliyor.

d) Maçka'da Yok Olan İslam Mezarlıkları

Maçka ilçesinde bulunan mezarlığın, Galyan Barajı'nın suları altında kaldığı belirtiliyor. Yine Çatak heyelanında, Çatak civarındaki bir eski mezarlığın da heyelanla yok olduğu biliniyor

e) Çarşıbaşı Yoroz'da Yok Olan İslam Mezarlığı

İncir Limanı (Yoroz)'ndaki mezarlık, ilk önceleri 1914-1916 arasındaki Rus bombardımanlarıyla tahribata uğramış, daha sonra yol çalışması ve balıkçı barınağı yapımı sırasında büyük oranda yok olmuştur. 1980'li yılların ortalarına kadar mezar taşlarına sahip olan mezarlığın kitabelerinin yöre halkı tarafından denize döküldüğü de rivayet edilmektedir.

6) Trabzon Civarındaki Şehidlikler

Trabzon civarında yok olan mezarlıklar ve mezar kitabeleri yanında, yine yok olan, tahrip edilen veya ihya edilmesi gereken kabirlerden bazıları da şehidlerimize aittir. Ölümlülerle aramıza koyduğumuz mesafeden ve belki de hiç ölmeyecekmiş gibi şekillenen yaşam anlayışımızdan dolayı, şehidlerimize de istenilen ilgiyi maalesef gösteremiyoruz. Bu açıdan, her tarafı şehid makamı ile dolu Trabzon coğrafyasında, şehid makamlarının sahiplenilmesiyle ilgili ciddi sıkıntıların söz konusu olduğu da bilinmeli ve hatta şehidliklere uzun bir zamandan beri yeterli ilginin gösterilmediği açık yüreklilikle dillendirilmelidir. Bu açık yüreklilik de bizleri, şairin dediği; "Bastığın yerleri toprak diyerek geçme tanı, Düşün altında binlerce kefensiz yatanı" düsturunu anlamaya yöneltmelidir.

a) Akçaabat Civarındaki Şehidlikler

Akçaabat'taki ilk yok olan şehidlik, Sargana Şehidliği'dir. 27 Ekim 1810'da Rus donanma kuvvetlerine karşı Sargana Burnu'nda asker ve sivillerin birlikte verdiği mücadele sonunda 1000'e yakın erkek ve kadın şehid verildi. Şehidler, düşmana kati darbenin indirildiği açık sahaya dini merasimle birer birer defnedildi. Bu yeni mezarlık, üç saat içinde, köyün dört asırlık mezarlığı kadar bir genişlik arz etmişti. Burada ebedi istirahatlerine terk edilen şehidlerden karı koca, baba evlat gibi yakın akrabasının mezarları tercihen yan yana açılmış, burada baş başa, koyun koyuna defnedilmişlerdi⁷⁶. Şehidler defnedildiği Sargana Mezarlığının etrafı taşlarla çevrilip, yerleri böylece belirtilmişti. Fakat, bölge sahilinden geçen şimdiki asfalt yolun ilk yapım çalışmaları sırasında şehidlik büyük oranda yok edilmiştir. Şehidliğin

⁷⁶ Lermioğlu, a.g.e., s. 125, 126.

arazisi bugün çoğunlukla sahilten geçen asfalt yolun altında kalmıştır. Akçaabat'ta yok olan ikinci şehidlik ise, Akçakale Şehidliği'dir. Akçaabat ilçesinde bulunan Akçakale, Trabzon'un 1461 yılındaki fethinden sonraki 6-7 yıl içerisinde fethedildi. Kaleyi kuşatan Mahmud Paşa, muhasara sırasında şehid düşünce, Akçakale'de oluşturulan şehidliğe defnedildi. Öteki Osmanlı şehidleri de, Mahmud Paşa'nın defnedildiği yerde toprağa verildi⁷⁷. Trabzon'un fethi sırasında önemli bir uğraş sonucu alınan ve daha sonra yani 1828 yılında topçu tabyasına çevrilen kale, Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve 26 Ağustos 1915, 2 Ekim 1915, 18 Nisan 1916 tarihlerinde Rus donanması tarafından ağır bombardımana tutuldu⁷⁸. Kale, Cumhuriyet'ten sonra Kokanalıoğulları ailesinin özel mülkiyetine geçti. 1949 yılında, Hasan Genç adlı bir vatandaş tarafından 10 liraya satın alındı ve zeminine toprak döktürülmek suretiyle tarla olarak kullanılmaya başlandı⁷⁹. Yöre halkı da, şehidlik arazisi üzerinde tütün tarımına başladı. Bu şekilde Akçakale Mezarlığı 1970'li yıllarda yok edildi. Akçaabat Akçakale Kalesi'nin bulunduğu 4.836 metrekairelik alanın kamulaştırılması ise nihayet 2005 yılında bitirildi. 19 Temmuz 2007 tarihinde ise Akçaabat Akçakale'deki ilk arkeolojik kazılar başlatıldı⁸⁰. Kazılarda, çok sayıda cephane ve insan cesetleri çıkarıldı⁸¹.

b) Tonya Civarındaki Şehidlikler

1916-1918 yılları arasındaki Rus işgali sırasında Rusların yaptığı sivil katliamlardan birisi de Tonya'nın Hoşarlı Köyü yakınlarındaki Karasu ırmağı civarında olmuştu. Trabzonlu sivillerin Rus askerlerince süngülenerek öldürülmesiyle oluşan Karasu Şehidliği, yakın zamanlarda vatandaşlar tarafından tarla haline getirildi, mezar taşları kırılıp atıldı⁸². Tonya civarındaki tahrip edilen bir diğer şehidlik, Alacadağ bölgesindedir. İşgalden kaçan sivillerin önünü kesen Rus askerlerinin yaptığı katliam sonucu oluşan şehidliktir. Buradaki şehid siviller, toplu olarak defnedilmiştir. Mezarlıkların bazıları defnecilerin talanına uğramaktadır⁸³. Tonya'daki bir diğer şehidlik ise, Sivri Tepesi'nde bulunan şehidliktir. Buradaki mezarlar yakın zamanlarda yok edilmiş ve şehidliğin yeri futbol sahasına dönüştürülmüştür⁸⁴.

c) Sürmene ve Araklı Civarındaki Şehidlikler

Sürmene ve Araklı ilçelerinin yüksek bölgelerinden özellikle Madur ve Polut dağlarının civarında, 1916-1918 arasında meydana gelen Osmanlı-Rus savaşlarında şehid düşen Osmanlı askerlerinin defnedildiği çok sayıda şehidlik bulunmaktadır. Bu şehidliklerin bir kısmı tahrip edilmiş⁸⁵, bazı şehidlikler ise sahipsiz haldedir. Sürmene Zarha Dağı Şehidliği⁸⁶, Boğalı Köyü

77 Şimşek, a.g.e., s. 106.

78 Mehmet Akif Bal, "Trabzon'un Rus Donanmasıyla Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri (1914-1916)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XXVII, (Kasım 2011), Sayı: 81, s. 558.

79 Mustafa Yazıcı, *Akçakale Tarihi*, (Trabzon, 2008), s. 86, 87.

80 Mehmet Akif Bal, *Kronolojik Trabzon Tarihi*, (İstanbul 2013), s. 1079.

81 Yazıcı, a.g.e., s. 86.

82 Lokman Yıldız, *Karadağ Savunması ve Kadızade Muhammed Hafız*, (Trabzon, 2013), s. 150.

83 Yıldız, a.g.e., s. 152.

84 Yıldız, a.g.e., s. 156.

85 3 Aralık 2012 tarihli bir habere göre; Araklı ilçesine bağlı Ereklî Köyü Salarok Mahallesi sınırları içerisindeki Üst Yayla'da bulunan ve halk arasında Osmanlı-Rus savaşında vefat eden bir şehide ait olduğu belirtilen mezar, define avcıları tarafından talan edilmiştir. (<http://www.medyatrabzon.com/trabzonda-sehit-mezari-talan-edildi--53837h.htm>) (Erişim Tarihi: 29 Ekim 2015).

86 Sürmene Zarha Dağı'nda bulunan bir şehidliğin bakımsızlıktan mütevellit hazin hali yanında ilginç bir hikayesi de söz konusudur. Şehidliğin hikâyesi, yakınında bulunan kitabede şu şekilde anlatılıyor: "1916 yılında Rus kuvvetlerinin Doğu Karadeniz'i işgali esnasında Of Baltacı Deresi'nde Ruslara karşı direniş gösteren Lazistan Müfrezesi Komutanı Avni Paşa emrindeki Binbaşı Ziya Bey kuvvetleri, Of, Sürmene gönüllüleri, Trabzon'daki mahkûmlar, 25-26 Mart 1916'da Rusları geri püskürtmüş, 27 Mart'ta Rus donanmasına ait Pontelyon (Doğrusu, Panteleymon. M.A.B.) zırhlısı ve 6 muhrip Türk mevzilerini ağır bir bombardımana tabi tutmuş, karadan da Rusların 19. Türkistan Alayı, dağlardan da Plastonlar bastırınca Türk kuvvetleri 28 Mart'ta geri çekilerek Of Yazlık köyü ve Sürmene Zarha Dağlarında savunmaya geçmiştir. 28-29 Mart'ta Zarha Dağı'nda kanlı çarpışmalar, göğüs göğüse yapılan mücadelelerde birçok askerimiz şehit olmuştur. O günleri yaşayan yaşlılarımız o günden sonra muhacir çıkmıştır. 29 Mart 1916" (*Günebakış*

Şehidliği, Taşlı Yaylası ile Omal Yaylası arasındaki Ayana Sırtı'nda bulunan Omal Şehidliği, Madur Dağı eteğindeki Kaymakamın Düzü denilen yerdeki şehidlik, Taşlı Yaylası'ndan Ağaçbaşı Yaylasına kadar uzanan sahadaki şehidlikler, Lişit Yaylası ile Büyük Yayla arasındaki şehidlikler, Kızıltaş Yaylası güneyindeki Şehidler Sırtı Şehidliği, Tekneciler Köyü'nün Bağdat ve Mincisar mahallelerindeki şehidlikler, Kizirnos Köyü'nün yüksek kısmındaki şehidlikler, Araklı-Yağmurdere Bucağı yolunun Çatak civarındaki şehidlikler ve Aho Dağı'ndaki şehidlikler ise isimleri bilinen ancak ihya edilmesi gereken şehidliklerdir⁸⁷.

d) Of ve Çaykara Civarındaki Şehidlikler

Çaykara Haldizen-Soğanlı dağları bölgesindeki şehidlikler, Arpaözü (İpsil) Yaylası güneydoğusundaki şehidlikler, Çaykara Turnalı Yaylası yakınındaki Karacatepe'deki şehidlikler, Limonsuyu Hanları ile Sultanmurad Hanları arasındaki şehidlikler, Çaykara Hanırmak Yaylası Seslikayalar mevkiî şehidliği gibi önemli şehidlikler de ihya edilmek durumundadır⁸⁸.

Sonuç

Geçmişimiz, tarifimizdir. Kimliğimizdir. Geçmişimize yönelik bilinçsizce tahriplerimiz sadece tarihimizi değil tarifimizi de menfi etkiledi. Bu açılardan baktığımızda Trabzon'daki tarihi mezarlıkların yok olması, tahminlerin üstünde bir kültürel kayba neden olmuştur. Özellikle, mezar taşlarının taşıdığı çok yönlü kültürel önemi ortaya koyduğumuzda, kaybın boyutları daha da büyüyor. Bu alandaki kaybın yol açtığı kültürel alt başlıklar nelerdir diye sorulduğunda, en başta insana saygı denilen yaklaşıma darbe vurulduğunu söyleyebiliriz. İmaret Mezarlığı'ndaki dedelerinin kabirlerinin kaldırılmasına şahid olan Galip Kemalî Söylemezoğlu'nun söylediği; “Ölüsüne hürmet etmesini bilmeyen bir milletten dirisine de hayır gelmez” düsturuna uyulmaması nedeniyle, tüm memlekette ölüye de diriye de saygısız bir nesil yetişmesinin önü açıldı. Mezarlıkların yok oluşu, kuşaklar arasındaki kopuşun nedenlerinden biri olduğu gibi, dününü bilmeyen bir neslin yetişmesine de yol açtı. Elimizden çıkan her kitabe, aslında bir insana ait kimlik belgesiydi. Şehrin geçmişinde etkili olmuş çok sayıdaki insanın biyografik bilgilerine kaynaklık edecek çok kıymetli mezar kitabelerinin çoğu ortadan kayboldu. Bu şekilde, merhum insanlarımızın mezarlarındaki kimlik belgelerini zayi ettik, hükümsüz kıldık. Bir anlamda da öleni, defterimizden silip attık. Hiç silinmeyeceğiz, dünyada hep kalıcı olacağız gibi düşünerek. Bir taraftan da sanat değeri yüksek, titiz bir el işçiliği ürünü olan çok sayıda kitabe yok oldu, öğütülerek hammaddeye dönüştürüldü yahut özensizce yer değiştirildi. Bir dönemin taş işçiliğinin ve zerafetinin yansıdığı eserleri bir bir elden çıkardık. Yeni nesil mezarlıklarla birlikte, ölülerimizi sosyal yaşamımızdan yalıttık. Yahya Kemal'in, “biz ölülerimizle yaşarız” toplumsal algısı bugün, ölülerini şehir dışına çıkaran ve ölülerinden yani bir anlamda mazisinden kopan bir toplum yapısına dönüştü. Şehir bu tahribatlar yanında, ciddi anlamda yetişmiş bir bitki örtüsünden de mahrum kaldı. Asırlık serviler kesildi, atıldı. Mezarlık alanları bir taraftan, resmi kuruluş ve özel kişilerce adeta yağmalandı. Ama en tehlikelisi, bu topraklarda tapumuz hükmündeki sahiplik belgelerimizin sayısını azalttık. Bu coğrafyaya çakılı ve ayaktaki tapularımız hükmünde olan bu kritik belgeleri, karşılaşılabileceğimiz kültürel tehlikeleri idrak edemeden, şuursuzca ve hatta hınçla kırdık, döktük, mezarlık alanlarını yeni yapılaşmalar için talan ettik. Yeni definlere yer açmak için tarihi mezarlık talanına göz yumduk. Nadide mezar kitabelerini koruyamadığımızdan, kitabeleri tarihi eser kaçakçılarına malzeme haline getirdik. Yahya Kemal'in, İstanbul'daki mezar taşlarını bir Türk sanatı örneği olarak ifade etmesini ise hiç anlayamadık. Fakat bizi bekleyen ciddi bir insani tehlike daha karşımızdadır ki, o da, kültürel değerlerini sahiplenme

Gazetesi, 17 Şubat 2015).

⁸⁷ Mehmet Bilgin, *Madur Dağı Savaşı*, (Trabzon, 2000), s. 93, 94.

⁸⁸ Bilgin, a.g.e., s. 92, 93.

noktasında eğitemediğimiz genç nesillerin, bir gün gelip bizim mezar taşımızı da şuursuzca kırıp dökebileceği ve bu şekilde dünyadaki son izimizi de silip atabileceğidir. Meselenin aslında en hassas noktası da budur.

Kaynaklar

Süreli Yayınlar

Günebakış Gazetesi

Resmi Gazete

Taka Gazetesi

Yeniyol Gazetesi

Kitaplar / Makaleler

A. Üner Turgay, “Trabzon”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri 1800-1814*, Ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, (İstanbul, 1994).

Ahmet Refik (Altınay), *Kafkas Yollarında*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul, 1998).

Candan Nemlioğlu, *Görsel Belgelerde Trabzon 1461-1914*, (İstanbul, 2005).

Cumhur Odabaşoğlu, *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, (Ankara, Tarihsiz).

Edhem Eldem, “Osmanlı Mezar Taşlarında Gelenek ve Modernlik Değişen Ölüm”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, (Şubat, 2003).

Faruk Karaca, “Mezar Taşlarına Yansıyan Şeklinde Türk Kültüründe Hayat ve Ölümle İlgili Bazı Değerlendirmeler”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c: 14, Sayı: 3-4, s. 501-512.

Hasan Şener, “Osmanlı Dönemi Trabzon Mezar Taşı Manzumeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, c: 2, Sayı: 4 (Aralık, 2012).

Haşım Karpuz, “Trabzon’da Yok Olan İslam Devri Eserleri”, *İ.Ü. Sanat Tarihi Yıllığı XII*, Ayrı Basım, (İstanbul 1983).

İlber Ortaylı, *İstanbul’dan Sayfalar*, 3. Bsk., (İstanbul, 2011).

İsmail Hacifettahoğlu, Halil Edhem, *Trabzon’da Osmanlı Kitabeleri*, (Ankara, 2001).

İsmail Hacifettahoğlu-Muhittin Bal, *Trabzon Fetih Yıllığı*, (Ankara, 1994).

Justin Mccarty, *Ölüm ve Sürgün 1821-1922*, Çeviren: Bilge Umar, (İstanbul, 1995).

Mahmut Goloğlu, “Mukaddesata Hümet İrtica Değildir”, *Yeniyol Gazetesi*, 28 Haziran 1949-15 Temmuz 1949.

Mehmet Akif Bal, “Trabzon’un Rus Donanması Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon’a Etkileri (1914-1916)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXVII, (Kasım, 2011), Sayı: 81, s. 545-576.

Mehmet Akif Bal, *Kronolojik Trabzon Tarihi*, (İstanbul, 2013).

Mehmet Akif Bal, *Trabzon’a Işık Tutan Anılar / Mustafa Kemal Sayıl’ın Trabzon Anıları 1900-1950*, (İstanbul, 2011).

Mehmet Akif Bal, *Trabzon Hatıraları*, (İstanbul, 2013).

Mehmet Akif Bal, “Trabzon’a Dair Düşünceler 3”, *Taka Gazetesi*, 31 Ağustos 2014.

Mehmet Akif Bal, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, Genişletilmiş 3. Basım, (İstanbul, 2009).

Mehmet Bilgin, *Madur Dağı Savaşı*, (Trabzon, 2000).

Murat Yüksel, *Trabzon’da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, C. 1-5, (Trabzon, 2000).

Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon’un Yakın Tarihi*, (Trabzon 1986).

Mustafa Yazıcı, *Akçakale Tarihi*, (Trabzon 2008).

Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi*, (İstanbul 1949).

Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, İkinci Baskı, (İstanbul 1997).

Nazım İntepe, “Tarihin Taştan Vesikaları”, *Sızıntı Dergisi*, (Mayıs, 2008).

Nebi Bozkurt, “Mezarlık”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29.

Oğuz Dönmez, “Türkiye’de Eski Eserler Hukuku”, *Ankara Barosu Dergisi*, (1985/3).

Ömer İskender Tuluk, “İmarat-i Hatuniye’den Atapark’a: Trabzon’da Kamusal Alan Dönüşümüne Erken Bir Tanıklık”, *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, Hazırlayanlar: Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli, (İstanbul, 2010).

Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi I*, (Trabzon, 1993).

- Recep Zeybek, *Denizli Kabristanlığında XVIII. ve XIX. Yüzyıldan Kalma Mezar Taşlarının Tahlili*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), (Isparta, 2001).
- Sabahattin Özel, *Milli Mücadele 'de Trabzon*, (Ankara, 1991).
- Sedat Çetintaş'ın *Trabzon 'un Sanat Eserleri Raporu* / Ankara 1937, (İsmail Hacıfettahoğlu Arşivi).
- Süleyman Berk, *Zamanı Aşan Taşlar Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*, (İstanbul, 2007).
- Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, (İstanbul, 1999).
- Şefaattin Deniz, “Evkâf Nedir? Âşir Efendi Zâde Mustafa Kâmi”, *Vakıflar Dergisi*, XXX (2007).
- Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, Hazırlayanlar: Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli, (İstanbul, 2010).
- Yahya Düzenli, *Ben Bir Ulu Şehre Vardım*, (İstanbul, 2010).
- Yahya Düzenli, “Trabzon’da Urbicıde III”, *Günebakış Gazetesi*, 1 Temmuz 2009.

Kaynak Kişiler

Prof. Dr. Haşım Karpuz, İsmail Hacıfettahoğlu, Mehmet Bilgin, Coşkun Kulaksızoğlu, Bekir Gerçek, Mustafa Duman, Yaşar Bedri, Murat Yüksel, Ekrem İmamoğlu, Zehra Topal, Süleyman İskender, Fethi Yılmaz, İsmail Fandaklı, Nevzat Yılmaz, Mustafa Yazıcı, Arif Seymen, Tuncalp Emin.